

С.Кульчицький

ГОЛОДОМОР 1932 — 1933 рр. В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД

Завданням істориків має бути доведення наукового, а юристів і державних службовців – правового і політичного висновків про те, що Голодомор являв собою геноцид. Усі ми разом зобов'язані домогтися від міжнародного співтовариства правової оцінки голоду 1932 – 1933 рр. в Україні як дії, передбаченої Конвенцією ООН „Про попередження злочину геноциду і покарання за нього”. Це – наш моральний обов'язок перед пам'яттю мільйонів полеглих від терору голодом наших співвітчизників. Полеглих не від голоду, а від терору голодом!

I. Геноцид як політико-правова категорія

1. Суть питання.

12 жовтня 2005 р. в Інституті Грамші (Рим) відбувся науковий семінар на тему: "Сталін, радянський голод 1931 — 1933 рр. і український Голодомор". Директор інституту проф. Сільвіо Понс і декан Неаполітанського університету проф. Андреа Граціозі, які були ініціаторами семінару, поставили на розгляд італійських русистів та українців тільки одне питання: чим відрізнявся український Голодомор 1932 — 1933 рр. від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1931 року в усьому Радянському Союзі (включаючи й Україну), а також від голоду, викликаного хлібозаготівлями з урожаю 1932 року в радянських республіках, за винятком України? Така постановка питання мала на меті виявити, чи існують переконливі наукові аргументи для того, щоб розглядати Голодомор як геноцид українського народу.

Склад іноземних учасників семінару в Римі був обмеженим: я представляв Україну, а Олег Хлевнюк – Росію. Слід вказати, що представник російської сторони більш відомий на Заході, ніж у Росії або в Україні, тому що його основні монографії опубліковані тільки англійською мовою. Він працює в Державному архіві Російської Федерації, має науковий ступінь доктора наук і по праву вважається неперевершеним знавцем джерельної бази сталінського періоду історії СРСР.

Слід подякувати тим історикам на Заході, які взяли близько до серця проблему, що стосується тільки нас. 10 листопада 2003 року була опублікована Спільна заява 36 держав у зв'язку з 70-ю річницею Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні як офіційний документ 58-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН. У ній нема визначення української трагедії

як геноциду, хоч у представленому МЗС України проекті документу воно знаходилося. 25 листопада того року газета "День" опублікувала інтерв'ю з Постійним представником України при ООН Валерієм Кучинським щодо роботи над цим документом. Але в ньому нема відповіді на те, чому дипломати багатьох країн чітко дали зрозуміти українським колегам, що вони не готові включити до документа слово "геноцид". Відповідь пролунала тільки на семінарі в Інституті Грамші: українська сторона тоді не надала Третьому комітету ООН доказів того, що радянський режим знищував українців. Представлені документи свідчили про те, що у 1932 – 1933 рр. в Україні загинули від голоду мільйони людей. Але це було відомо й раніше.

За авторитетним твердженням О.Хлевнюка, документи радянських архівів не містять у собі прямої відповіді на запитання про те, чому були знищені мільйони українських селян. Я теж стверджував, що у нас є вичерпна документальна база для відповіді на запитання, ЯК селян знищували, але нема документів про те, ЧОМУ їх нищили. Виконавці страхітливого злочину Кремля потребували інструкцій, і вони відклалися в архівах. Але Сталін нікому не мусив доповідати, ЧОМУ він застосував терор голодом, якщо вживати термін, уперше використаний англійським дослідником Робертом Конквестом.

Переконлива відповідь на питання про мотиви злочину можлива тільки в ході комплексного аналізу багатьох документів. У 2005 році "Український історичний журнал" опублікував статті одного з кращих на Заході знавців національної політики КПРС професора Кьольнського університету Герхарда Зімона і вже згаданого вище Андреа Граціозі, в яких аналізується сталінський терор голодом. Використовуючи висновки своїх зарубіжних і вітчизняних колег, а також власний майже 20-річний досвід роботи над проблемою українського Голодомору, я хочу зробити спробу відповісти на запитання про те, чому Сталін нас нищив. Це особливо важливо, тому що Голодомор лише в останню чергу становить історичну проблему. У першу чергу він є глибокою і незагоюваною раною на тілі народу. Ця рана не загоїться, доки ми не зрозуміємо, якими були до Голодомору і якими стали після нього.

2. Перші спроби визначення Голодомору як геноциду.

Ототожнення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні з геноцидом натрапляє, перш за все, на термінологічні труднощі. Тому розгляд поставленої проблеми слід починати з термінології.

Термін "геноцид" (народовбивство) застосував уперше польський адвокат Рафаель Лемкін у книзі "Правителі країн Осі в окупованій

Європі" (Axis Rulers in Occupied Europe), яка вийшла з друку у 1944 р. Цим словом Лемкін назвав суцільне винищення євреїв і ромів на підконтрольній нацистам території. Маючи на увазі саме таке значення терміну, Генеральна Асамблея ООН у схваленій 11 грудня 1946 року резолюції визначила: "Відповідно з нормами міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню".

Оскільки масові винищення людей були поширеним в історії явищем, і загроза їх повторення залишалася актуальною, Організація Об'єднаних Націй визнала за необхідне внести поняття геноциду у міжнародне право. Це створювало юридичну базу для налагодження міжнародного співробітництва в боротьбі з подібними злочинами, в тому числі з боку осіб, наділених за конституцією вищою владою. 9 грудня 1948 року Генеральна Асамблея ООН одногосно прийняла "Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього". У статті I Конвенції проголошувалося: "Сторони, які домовляються, підтверджують, що геноцид незалежно від того, чи здійснений він у мирний або воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права і проти якого вони зобов'язуються вживати заходи попередження і карати за його здійснення". Стаття II подавала визначення геноциду: "дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, расову або релігійну групу як таку". Під знищенням розумілося а) вбивство членів групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи; в) навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи і, нарешті, д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу".

Конвенція була прийнята голосами 56 наявних тоді членів Генеральної Асамблеї ООН і запропонована для ратифікації або приєднання до неї. Вона набула сили з 12 січня 1951 року, тобто на 90-й день після того, як у Генерального секретаря ООН були задепоновані перші 20 актів про ратифікацію або приєднання. Відтоді ця Конвенція стала інструментом попередження геноциду, дійовість якого істотно зросла після завершення "холодної війни".

Сформульовані у цьому документі юридичні норми не давали 100-відсоткової гарантії на ідентифікацію усіх випадків масового знищення людей як геноциду. Цілком відповідав їм лише Голокост часів Другої світової війни: нацисти або знищували євреїв там і тоді, де

і коли їх знаходили, або створювали їм фізично неможливі умови для життя. Власне, Конвенція й була розроблена по свіжих слідах Голокосту. Випадки масового знищення людей, які мали місце до Голокосту, не завжди ідентифікувалися як геноцид й через іншу причину. Фахівці правової науки не бажали робити винятків при застосуванні ключової норми юриспруденції: закон не має зворотної дії.

Голод 1932 – 1933 рр. був в СРСР забороненою темою. Керівники державної партії наважилися розповісти на XX з'їзді КПРС (1956 р.) про сталінський терор, спрямований передусім проти компартійно-радянської номенклатури та інтелігенції, але приховували до останньої можливості терор голодом у колективізованому селі. Лише після того, як українська діаспора домоглася створення в Конгресі США тимчасової комісії з розслідування подій 1932 – 1933 рр. в Україні, сталінське табу на згадування голоду було скасоване.

Очолювана Дж.Мейсом комісія Конгресу США не мала доступу до радянських архівів і працювала здебільшого з емігрантами, які пережили колективізацію та голод, а після Другої світової війни опинилися у Північній Америці. Звичайно, очевидці Голодомору не могли розібратися у хитросплетеннях сталінської політики, але інстинкт жертви підказував їм, що радянська влада мала намір фізично знищувати їх. Комісія Дж. Мейса відтворила на основі сотень свідчень реальну картину подій і у квітні 1988 року представила Конгресу США остаточний звіт.

Здійснювані в Україні з 1988 р. опитування підтверджували зафіксовану Дж. Мейсом тенденцію: згадуючи події більш ніж піввікової давнини, свідки Голодомору відчували намір властей покарати голодною смертю "саботажників" хлібозаготівель. Окремі документи, які випадково зберіглися в архівах, підтверджують наявність такого відчуття у людей, які переживали голод. Анонімний лист, що надійшов у серпні 1933 року до редакції газети "Комуніст" з Полтави і належав, судячи за змістом і стилем, людині з вищою освітою, навіть претендував на певне узагальнення сталінської національної політики: "Фізичне знищення української нації, виснаження її матеріальних і духовних ресурсів є одним з найважливіших пунктів нелегальної програми більшовицького централізму".

Комісія Конгресу США назвала голод 1932 – 1933 рр. в Україні геноцидом. Але це визначення базувалося не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків Голодомору. Крім того, ця комісія покликана була встановити факти (з чим вона блискуче справилася), а не давати їм правову оцінку. Тому після завершення її роботи українські організації Північної Америки вирішили звернутися до юристів. 3

ініціативи Світового конгресу вільних українців була створена Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932 – 1933 рр. в Україні під керівництвом проф. Джейкоба Сандберга. Представники північноамериканської діаспори звернулися до найбільш визначних правознавців, громадський і науковий статус яких служив в очах світової громадськості достатньою підставою об'єктивності їх суджень.

У листопаді 1989 р. комісія Дж.Сандберга опублікувала свій вердикт. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами – примусову колективізацію, розкуркулювання і прагнення центрального уряду дати відсіч "традиційному українському націоналізму". Отже, юристи побачили в Голодоморі не тільки прагнення Кремля за допомогою терору голодом нав'язати селянству невласивий йому спосіб життя, але й виокремили в терорі національну складову. Голодомор в Україні був кваліфікований більшістю її членів як геноцид.

Комісія Сандберга визначила, що принцип незастосування зворотної сили законів може бути поширений на Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. лише формально. Вони вказали, що цей принцип належить до карного права, а Конвенція перебуває поза його рамками, тому що не виносить вироків. Вона лише спонукає держави до співробітництва у попередженні й засудженні геноциду.

Звертаючись до тих, хто заперечував ідентифікацію Голодомору із злочином геноциду тільки на підставі відсутності терміну "геноцид" до Другої світової війни, Міжнародна комісія юристів поставила запитання: чи можливо було у довоєнні часи вільно знищувати, в цілому або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу? Відповідь була очевидною. З усієї наведеної аргументації впливав вердикт: "Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид українського народу мав місце і суперечив діючим у той час нормам міжнародного права".

Цей вердикт базувався на доступних комісії фактах. Однак юристи з властивою їм прискіпливістю заявили, що дослідження Голодомору має бути продовжене, щоб підтвердити висновок про геноцид іншими фактами, тобто зміцнити його джерельну основу.

3. Політизація проблеми Голодомору.

Ми пам'ятаємо, наскільки важливою була тема голоду 1932 – 1933 рр. на переламі 80-х і 90-х рр. Вона допомагала людям позбуватися стереотипів і переосмислювати історію радянського періоду. Ця тема стала гострою зброєю в руках тих, хто боровся за незалежність

республіки. Смертні вироки для мільйонів громадян України приходили з-за її меж.

Здавалося, що після здобуття незалежності проблема Голодомору цілком перейде у підпорядкування істориків. Справді, історики почали вивчати її системно й різнобічно. Але ця проблема стала популярною й на політичній арені. Кожна з протиборствуючих сторін вилучала з наукових праць про голод 1932 – 1933 рр. потрібні факти, ігноруючи зміст у цілому. Жодна з них не спромоглася переконати іншу у своїй правоті, тому що нікого не цікавила істина. А результат змагань між політиками всіх напрямів та науковцями неважко було передбачити. Перші повсякчасно користувалися засобами масової інформації, формуючи громадську думку, а голос других не доходив до суспільства, затухаючи у мізерних тиражах книг і брошур.

Давайте уважно прислухаємося до того, що сказав довголітній політв'язень, народний депутат України і голова Асоціації дослідників голодоморів Левко Лук'яненко на науковій конференції 15 листопада 2002 р.: "Тепер членами Асоціації дослідників голодоморів в Україні та іншими вченими зібрана велика кількість документів, що доводять: Москва навмисно спланувала і здійснила голодомор в Україні, щоб приборкати національно-визвольний рух, зменшити кількість українців та розбавити український етнос московитами, і тим запобігти в майбутньому боротьбі українців за вихід із-під влади Москви".

Здавалося б, ці слова повторюють процитований вище висновок анонімного листа до редакції газети "Комуніст", який тепер ми вже можемо обґрунтувати документально. Насправді, однак, між ними якісна різниця. Анонім з 1933 року цілком справедливо і обґрунтовано покладав вину за український Голодомор на вождів більшовицької партії. Л.Лук'яненко, маючи на руках всі документи, надані сучасною історичною наукою, неправомірно розширює опанований вождями більшовиків Кремль до розмірів Москви, а російський народ презирливо називає "московитами".

"Осадження" панівної в СРСР нації у національних республіках (особливо в республіках Балтії і в Україні) не було винаходом одного Сталіна. Ця політика справді мала на меті підсікти під корінь національно-визвольний рух. Але переселенці з числа росіян (військовослужбовців, технічної і гуманітарної інтелігенції, кваліфікованих робітників) не задумувалися над стратегічними планами Кремля. Не задумувалися над ними й русифіковані українці, які зазнавали асиміляції (почасти стихійної, почасти свідомо спрямовуваної) впродовж століть, а не десятиліть. Як

же могли реагувати мільйони так званих "московитів" безпосередньо в Україні на Голодомор в інтерпретації Л.Лук'яненка? Через безвідповідальні дії людей, які турбувалися тільки про власну політичну кар'єру, трагічне минуле почало роз'єднувати, а не об'єднувати громадян України. Ми повною мірою відчули це під час президентських виборів 2004 р.

Свій внесок у роздмухування міжнаціональних суперечностей зробила й протилежна сторона. На парламентських слуханнях, скликаних у зв'язку з 70-й річницею Голодомору 12 лютого 2003 р., подав голос керівник Компартії України Петро Симоненко. Він уже не міг заперечувати голоду 1932 – 1933 рр., тому що його наявність підтвердив В.Щербицький у 1987 р. Проте, як і його попередники, П.Симоненко назвав першою причиною голоду посуху, а другою – викривлення у хлібозаготівлях на місцях – в районах та областях. Політбюро ЦК ВКП(б) і радянський уряд, за версією Симоненка, засудили викривлення і зажадали притягнення винних до кримінальної відповідальності. Так нахабно брехати можна було до відкриття архівів в добу горбачовської "перебудови". У 70-ту річницю Голодомору подібні заяви виглядають відвертим блюзнірством.

Виникає закономірне запитання: чому представники крайніх політичних сил правого і лівого напрямів політизують проблему Голодомору, тобто обмінюються протилежними за змістом заявами, аніскільки не вірячи в них і взагалі не турбуючись про істину? Відповіді на це просто, тому що подібна ситуація склалася і з деякими іншими історичними проблемами. Ніхто не ламає списів навколо революції 1905 – 1907 рр., і її столітній ювілей проходить непомітно. Інша річ – Голодомор або проблема ОУН-УПА, які входять у життєвий досвід сучасного покоління громадян України – безпосередніх учасників подій або їхніх дітей. Люди мають різні думки про події недавнього минулого, а політики, як завжди, грають на публіку. Отже, подивимося на людей.

В суспільстві одночасно присутні представники трьох поколінь – діди з бабусями, їхні діти і діти їхніх дітей. Разом з ними живе й невелика кількість представників прилеглих поколінь, тобто прадіди і правнуки. Оцінімо життєвий досвід кожного з них.

Почну з прадідів, які народжувалися до 1920 року включно. Це покоління ровесників ХХ століття, яке зазнало у своєму житті незліченну кількість страждань і злигоднів. На життя цього покоління припали Велика війна 1914 – 1918 рр., громадянські і міжнаціональні війни після загибелі Російської імперії, голод 1921 – 1923 рр., індустріалізація, колективізація і Голодомор 1932 – 1933 рр., Великий терор 1937 –

1938 рр., Друга світова війна 1939 – 1945 рр., повоєнна розруха, включно з голодом 1946 – 1947 рр. Це покоління я добре знаю як з безпосереднього спілкування, так і завдяки професії історика. З наймолодшими його представниками я й тепер спілкуюсь, особливо плідно – з останнім командармом УПА Василем Куком, найстарішим з активно діючих журналістів Європи, берлінським професором Богданом Осадчуком, колишнім віце-прем'єр-міністром УРСР з гуманітарних питань впродовж 17 років Петром Троньком.

Представники цього покоління, за винятком тих, хто до 1939 – 1940 рр. жив поза кордонами Радянського Союзу, були "будівниками соціалізму". Більшовики, яких В.Ленін називав "краплею в народному морі", будували свою "державу-комуну" (за визначенням, знову-таки, Леніна) разом з народом. Єдність дій партії і народу досягалася за допомогою двох крилатих фраз: "Хто не з нами – той проти нас!" і "Якщо ворог не здається, його знищують!"

Масові репресії були основним методом побудови "держави-комуні". Вони тривали навіть після того, як ця держава була побудована і витримала іспит на міцність в ході радянсько-німецької війни, – аж до смерті Й.Сталіна. За допомогою репресій політична активність суспільства була знижена майже до нуля, кремлівські вожді поставили на перший план інші методи управління – пропаганду та виховання.

Я належу до покоління тих, хто народжувався від 1921 до 1950 рр. Це вихованці радянської школи, яких не торкнулися масові репресії. Старші представники цього покоління є ветеранами Великої вітчизняної війни і тепер заслужено користуються шаном суспільства. Як правило, їхні уявлення про минуле відмінні від уявлень наступних поколінь, і це пояснюється не тільки зрозумілою ідеалізацією своєї молодості.

Коли з ГУЛАГу поверталися додому сотні тисяч "реабілітованих" наступниками Сталіна політичних в'язнів, Лідія Чуковська сказала свою знамениту фразу: зустрілися дві Росії – та, що сиділа, і та, що саджала. Була, однак, й третя Росія (так само – Україна, Казахстан тощо), яка не брала участі у репресіях і не зазнавала їх. Серед таких людей ставали найбільш численними представники мого покоління. Повертаючись з ГУЛАГу, наші батьки, як правило, мовчали. Мовчали, мабуть, не тільки тому, що давали при звільненні "підписку про нерозголошення". Вони боялися ускладнити життя дітям, якщо ті почали б через недосвідченість казати щось недобре про радянську владу. Врешті-решт, вони боялися й за себе, тому що в цій країні батьки відповідали за дітей, а діти – за

батьків. Така відповідальність сприймалася як норма. Ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього. Нас уже не треба було репресувати, тому що ми поважали або навіть любили радянську владу. Ми точно знали, про що можна говорити на людях, і нам здавалося нормальним, що існують такі речі, які кожний мусить тримати в собі. Чудовою ілюстрацією до цього твердження є голод 1932 – 1933 рр. Всі від мала до велика знали, що він таки був, але знали й те, що про нього говорити не можна. Не можна, і крапка! Мої зарубіжні колеги, які вивчають Голодомор (а таких стає все більше), цього не розуміють. Вони знаходять пояснення в національному характері або твердять про зацькованість населення агентами КДБ. Щоб до кінця зрозуміти поведінку і спосіб мислення радянських людей, їм треба було б народитися і жити в цій країні.

Залежність громадян від радянської влади закріплювалася не тільки і навіть не стільки стандартними репресіями — знищенням або ув'язненням. Влада була роботодавцем, і майже кожній людині в разі необхідності могла "перекрити кисень", тобто позбавити її роботи. Майже кожний в разі неслухняної поведінки міг опинитися у становищі риби, викинутої на пісок.

Слід зважити й на те, що найбільш активну частину населення чекістські селекціонери ув'язнювали або знищували впродовж десятків років. Суспільство ставало конформістським внаслідок двох основних причин: по-перше, у ньому постійно зменшувалася частка протестантів, по-друге, збільшувалася через природні причини частка вихованців радянської школи.

Виховання і пропаганда спрацьовували після припинення масових репресій через те, що радянський лад міг продемонструвати людям багато вагомих переваг над дореволюційним ладом. Він поневолював людину політично, але турбувався про мінімальний рівень її матеріального і культурного добробуту – бажала вона того чи ні. В радянські часи алкоголіки "перевиховувалися" в ЛТП, а бомжів практично не існувало.

Турбота про людину, чого не розуміють антикомуністи, була не моральним обов'язком влади, а передумовою її існування. Щоб виникнути, комуністичний лад повинен був знищити приватне підприємництво в усіх його проявах, тобто покласти на самого себе обов'язок годувати, лікувати, навчати і розважати все населення. "Державокомуна" настільки радикально відрізнялася від держав, де громадяни політично вільні, що її треба вважати цивілізаційно відмінною. Ця

держава навіть не приховувала відсутності у себе політичної і національної свободи в загальноприйнятому значенні. Але вона таврувала ці свободи як "буржуазну демократію" і "буржуазний націоналізм", а своїх громадян переконувала в тому, що в ній і тільки в ній існують вищі цінності – "соціалістична демократія" і "соціалістичний інтернаціоналізм".

Свої "вагомні здобутки" комунізм демонстрував не тільки в людському вимірі, але й на рівні республік. Він дав Україні визнану міжнародним співтовариством радянську державність (член-засновник ООН!), багатократно наростив дореволюційні здобутки у промисловому розвитку, перетворив її в культурно розвинуту республіку і здійснив мрію багатьох поколінь українського народу про возз'єднання етнічних земель.

Дуже важко переконувати багатьох представників мого покоління в тому, що цивілізація, в якій вони прожили більшу частину свого життя, побудована на крові і кістках попереднього покоління. Багато моїх ровесників не вірять а ргіогі, що радянська влада могла цілеспрямовано знищувати людей. Немало й таких, які досі вірять в те, що "вороги народу" справді існували. Постгеноцидне суспільство (визначення Джеймса Мейса) – це хворе суспільство.

Ті, хто народився між 1950 і 1980 рр., належать до третього покоління громадян України. Це покоління давно вже переважає інші за чисельністю, а після Помаранчевої революції воно майже відтіснило своїх батьків від управління державними і суспільними справами. Між ним і попереднім поколінням не існувало бар'єру у вигляді "підписки про нерозголошення". Тому воно нерідко поділяє стереотипи і передсуди своїх батьків. Тим більше, що воно живе в добу перемін, тобто нестабільності основних життєвих підвалин.

Коли під впливом зростаючих внутрішніх і зовнішніх навантажень "держава-комуна" розпалася і зникла, її замінила не соціальна держава західноєвропейського зразка, а первинний капіталізм. Цілком природно, що у багатьох представників третього покоління, так само, як у покоління його батьків, відчувається ностальгія по радянському минулому. Громадянам важко прийняти на віру твердження істориків про те, що радянський лад в ленінсько-сталінські часи міг бути побудований тільки залізом і кров'ю. Великою кров'ю...

Все це ми повинні брати до уваги, коли хочемо переконати суспільство в тому, що терор голодом був таким же знаряддям "соціалістичного будівництва", як всі інші форми терору. Не треба скаржитися на Верховну Раду за те, що вона до 2002 року взагалі не

цікавилася Голодомором. Парламент – це дзеркало суспільства. Треба радіти вже зробленому. На спеціальному засіданні 14 травня 2003 року Верховна Рада України прийняла Звернення до українського народу у зв'язку з голодом 1932 – 1933 рр. Голодомор визначався у ньому як геноцид українського народу. За присутності 410 обранців народу документ був прийнятий голосами лише 226 депутатів, тобто мінімально необхідною кількістю.

В четверту суботу листопада 2003 року, яка була Днем пам'яті жертв Голодомору, тільки державний канал УТ-1 присвятив 70-ій річниці цієї події 30-хвилинну програму "Дзвони народної пам'яті". Приватні телеканали в меморіальну суботу транслювали, як завжди, розважальні шоу, кінокомедії, еротичу.

Ніщо не змінилося й тепер. Коментуючи проект засадження дніпровських схилів у Києві калиновими кущами в пам'ять жертв Голодомору, журналістка газети "Сьогодні" в номері від 17 серпня 2005 р. задала собі та своїм читачам запитання, винесене в аршинний заголовок: "А не много ли скорби для Киева?"

Історикам вистачить роботи, щоб переконати суспільство в необхідності повернутися обличчям до проблем Голодомору. Тільки тоді, коли це буде зроблено, маргінальні політики випустять цю тему з рук.

II. Як осмислювали Голодомор.

Голодомор є явищем, яке важко осмислити. Адже треба знайти діям його організаторів раціональне пояснення, виявити їх логіку і політичний інтерес. В усіх інших співставних за масштабами трагедіях цього ряду логіка абсолютно прозора. Турецькі уряди і нацисти знищували греків, вірмен і євреїв саме за те, що вони були греками, вірменами і євреями. Невже комуністи завжди нищили українців за те, що вони були українцями? Навіть якщо ми заявимо, що рядові комуністи були іграшкою в руках керівників ВКП(б), а останні, своєю чергою, - іграшкою в руках генсека (що більш-менш відповідає істині), то залишається цілком відкритим запитання: чому Сталін нас нищив у 1933 р.?

Відсутність переконливої відповіді на це запитання не означає, що її взагалі не може бути. Не випадково групи авторитетних фахівців – комісія Конгресу США у квітні 1988 р. і Міжнародна комісія юристів у листопаді 1989 р. зробили висновок про те, що Голодомор був геноцидом. Обґрунтування цього висновку обидві комісії залишили

фахівцям. Слід подивитись, як фахівці використали наявний в їх розпорядженні час – півтора десятиліття.

1. Мовчазний терор.

Не так давно в Інституті історії України НАН була створена фундаментальна праця про терор і тероризм на території нашої країни в XIX-XX ст. Ми в ній постаралися розібратися в сутності державного терору та індивідуального тероризму. Конкретний матеріал про терор і тероризм у вітчизняній історії останніх двох століть цілком достатній, щоб досконально у цьому розібратися.

Одна особливість терору і тероризму залишилася поза увагою наших дослідників, у тому числі поза моєю особистою увагою. Судячи з назви (у перекладі з французької – жах), терор і тероризм спрямовані на демонстративність, показовість. Хтось знищується, аби показати іншим, що буде з ними, якщо вони не змінять своєї поведінки у певному питанні.

Типовим прикладом такого терору було розкуркулювання, тобто репресування певної частки селян, щоб залякуванням змусити всіх інших подати заяву до колгоспу. Критерій відбору в “куркулі” був один – рівень заможності. Заможні селяни більше, ніж інші, бажали зберегти приватну власність, яка давала їм засоби для прожиття. Однак статус незаможника не служив охоронною грамотою для тих, хто пручався. Таких незаможників репресували як “підкуркульників”.

Розкуркулення як форма репресії не може бути віднесене до категорії злочинів, передбачених Конвенцією ООН “Про попередження злочину геноциду і покарання за нього”. Воно не спрямоване на знищення “повністю або частково національної, расової або релігійної групи як такої”.

Щоправда, вже лунають пропозиції доповнити Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 року поняттям соціального геноциду. Соціальні групи теж зазнають жорстоких переслідувань, спрямованих на їхнє знищення. Однак досі поняття соціоциду і класоциду не є юридичним, і тому не відноситься до розглядуваної нами теми.

На перший погляд, терор голодом не має показовості. Це – стрілянина на ураження по площі. Жертвами її стають не індивіди, небезпечність яких для ініціатора репресії встановлена, і не наосліп обрані “хлопчики для побиття”, а вся сукупність людей на певній території, включаючи дітей і вагітних жінок. Технологічна непотрібність демонстраційних ознак в терорі голодом і його, висловлюючись мовою радянських газет, “ідеологічна незабезпеченість” (чим можна пояснити

необхідність знищення дітей і вагітних жінок?) обумовили здійснення цієї репресії у мовчанні. Терор голодом – мовчазний терор.

У чому тоді його сенс? Як знайти приховану, але цілком необхідну для будь-якого терору показовість в діях влади, спрямованих на вилучення у селян не тільки хліба, а будь-якого продовольства? Відповідь на це запитання дозволить зрозуміти, чому Сталін нищив українських селян не завжди і не всюди (як нищили греків, вірмен, євреїв і ромів), а тільки а) у 1932-1933 рр. і тільки б) у двох адміністративно-політичних утвореннях, де українське населення складало більшість – УСРР і Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Починати таке дослідження потрібно з аналізу історії питання. Слід розібратися в тому, як у часі і просторі осмислювався український Голодомор.

Не дивно, мабуть, що безпомилково і негайно в ситуації розібралися самі селяни, яких знищували за допомогою голоду. Очевидці Голодомору розповідали співробітникам Дж. Мейса, що влада цілеспрямовано нищила їх. Вони не могли довести цього документально, але відчували зловісні наміри радянської влади усім своїм єством. Не дивно, що комісія Конгресу США заявила, спираючись саме на ці твердження, що голод 1932-1933 рр. в Україні є геноцидом.

Про загибель людей від голоду знали тільки там, де вони гинули. Засоби масової інформації мовчали. Навіть у службовій документації компартійно-радянських установ, яка мала гриф “цілком таємно”, слово “голод” вживати не дозволялося. Нижче буде показано на одному прикладі, що цього правила дотримувалися і на вершині владної піраміди – у політбюро ЦК ВКП(б). Коли для влади виникала необхідність втручання – хоча б для того, щоб поховати мертвих, відповідні інструкції підлеглим давалися через “особые папки” (подібно терміну “чекіст”, “словосполучення “особист”, “особий” відділ, “особа” тека не перекладаються на українську мову). Це робилося, мабуть, не тільки для того, щоб приховати інформацію. В будь-якому регіоні голод був секретом Полішинеля. Хто-хто, а самі голодуючі про нього знали. “Особые папки” були потрібні, щоб зробити неможливими офіційні і неофіційні розмови про голод у середовищі компартійно-радянських працівників. Такі розмови між нормальними людьми привели б до природного запитання: як допомогти? А допомога якраз і не передбачалася. Отже, можна сказати, що замовчування голоду – один з механізмів геноциду.

Замовчування призводило до того, що в регіонах, де терор голодом не застосовувався, уявлення про характер і масштаби голодування в

Україні були розмитими навіть у людей дуже високого рангу. Ось як згадував про Голодомор Микита Хрущов, який на початку 30-х рр. був другим секретарем Московського міського й обласного комітетів ВКП(б): “Я просто не уявляв собі, як може бути в 1932 році голод на Україні? Скільки ж тоді загинуло людей? Тепер я не можу сказати. Відомості про це просочилися в буржуазну пресу, і в ній аж до останнього часу моєї діяльності іноді прослизали статті відносно колективізації і ціни цієї колективізації в життях радянських людей. Але це тепер я так кажу, а тоді я нічого такого, по-перше, не знав, а, по-друге, якби і знав про щось, то знайшлися б свої пояснення: саботаж, контрреволюція, куркульські витівки, з якими треба боротися та ін.”.

Цей уривок з спогадів можна прокоментувати тільки стосовно дати Голодомору. Перебуваючи вже на пенсії і надиктовуючи на магнітофон свої думки про пережите, Хрущов помилився з датою, що дуже показово. У першій половині 1932 р. в Україні спалахнув голод з десятками тисяч смертних випадків і навіть з випадками каннібалізму – як наслідок хлібозаготівель з урожаю 1931 р. Проте Голодомору не сталося. Голодомор є наслідком цілковитої конфіскації хліба з урожаю 1932 р., після якої відбулося вилучення усіх інших продовольчих запасів. Смертні випадки від Голодомору почалися пізньої осені 1932 року і досягли апогею у червні 1933 р.

Як ми тепер знаємо, значно точніші відомості про те, що відбувалося у Радянському Союзі, мали спецслужби і дипломатичні представники країн Заходу. Зокрема, британське міністерство закордонних справ (Форін офіс) і уряд Великої Британії користувалися різноманітною і широкою інформацією з різних джерел, як це доводить опублікований у 1988 році в Кінгстоні (штат Онтаріо, США) збірник документів “Форін офіс і голод: британські документи про Україну і Великий голод 1932-1933 рр.” Упорядниками цього збірника були Богдан Кордан, Любомир Луцюк і Марко Царинник.

Про Голодомор був чудово поінформований Беніто Мусоліні. З Харкова до нього надходили детальні і точні рапорти генерального консула Серджіо Граденіго. Рапорти склали цілу книгу, упорядковану А.Граціозі і видану в Туріні у 1991 році (тепер упорядник має намір перекласти її на українську мову).

Добре орієнтувався у становищі в Радянському Союзі новообраний президент США Франклін Делано Рузвельт. Проте, як і всі інші лідери великих держав, він керувався у відносинах з Кремлем виключно власними національними інтересами. У 1933 р. Сталін почав шукати

шляхи зближення із західними демократіями, тому що не розраховував ужитися з Адольфом Гітлером, який прийшов до влади в Німеччині. Західні демократії вітали таку зміну курсу. Восени 1933 р. Сполучені Штати Америки визнали Радянський Союз.

Отже, трагедія Голодомору відбувалася на очах лідерів і вождів, які мовчали... Про це варто пам'ятати сучасним лідерам великих держав, коли в ООН розглядатиметься у черговий раз питання про визнання українського Голодомору 1933 року геноцидом.

2. Прорив мовчання

На відміну від політичних діячів, які мовчали, західні журналісти частіше за все виконували свій професійний обов'язок, якщо їм вдавалося побувати у регіонах, уражених голодом. Одеська державна наукова бібліотека ім. М.Горького за рахунок частково власних коштів, а головне – грошей української діаспори, зібраних В.Мотикою (Австралія) і М.Коцем (США), опрацювала і видала бібліографію українського Голодомору. Упорядники Л.Бур'ян та І.Рікун знайшли понад 6 тис. публікацій (до 1999 р. включно). Зокрема, у зарубіжній пресі вони зафіксували у 1932 р. 33, а в 1933 р. – 180 публікацій.

Як можна бачити з цього бібліографічного покажчика, особливо активно тему голоду відслідковувала україномовна газета "Свобода", яка видавалася в Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі, США). Характерним є заголовок її кореспонденції від 15 лютого 1932 р.: "Москва хоче голодом виморити українських селян". Він засвідчує, що оцінка голоду, який став наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931 року, була емоційною. Насправді цей голод не підпадає під категорію геноциду (так, як вона сформульована). Держава забрала весь хліб, внаслідок чого селяни гинули (за весь 1932 р. загинули голодною смертю, за моїми підрахунками, 144 тис. осіб). Проте ознак терору голодом у першій половині 1932 р. ми не бачимо. Навпаки, коли факт голоду був офіційно встановлений, голодуюче населення одержало насіннєву і продовольчу допомогу в розмірі 13,5 млн. пудів зерна. Раднарком УСРР постановою від 21 травня визначив райони, які найбільше постраждали від голоду. Вони одержали й додаткову допомогу харчовим зерном, рибою і консервами.

Як правило, кореспонденції про голод в СРСР у 1933 р. в газетах країн Заходу істотно запізнювалися. Виключенням з цього правила теж була "Свобода", яка друкувала свої повідомлення дуже оперативно. Ось їх назви за початок 1933 року: "Большевики висилають на Сибір населення кубанських станиць" (21 січня), "Большевики змінюють спосіб

здирання збіжжя з селянства” (23 січня), “Голод охопив Радянську Україну” (28 січня), “Після масової висилки українців з Кубані большевики почали виселяти селян з України” (11 лютого), “На Україні нема зерна для посіву” (13 лютого). Тепер ми розуміємо, хто викликав появу роздратованої записки Сталіна членам політбюро ЦК ВКП(б) Молотову і Кагановичу, яка датується 13 лютим 1933 року: “Не знаєте ли, хто разрешал американским корреспондентам в Москве поехать на Кубань? Они состряпали гнусность о положении на Кубани (см. их корреспонденции). Надо положить этому конец и воспретить этим господам разъезжать по СССР. Шпионов и так много в СССР”.

Кореспонденції “Свободи” були репортерськими і поширювалися у порівняно вузькому колі представників української діаспори. Перші аналітичні повідомлення про радянський голод належали журналісту Малькольму Маггеріджу. Він встиг здійснити поїздку по Північному Кавказу і Україні до появи 23 лютого 1933 р. заборонної постанови політбюро ЦК ВКП(б) “Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів”, і у березні опублікував свої враження в англійській газеті “Манчестер гардіан”. Три насичені конкретними фактами статті не залишали сумнівів щодо голоду, який став поширюватися в основній хлібовиробній смузі СРСР.

Слідом за матеріалом М.Маггеріджа ця газета опублікувала статтю “Голод в Росії”, підготовлену за особистими враженнями Гаретом Джонсом, колишнім секретарем британського прем’єр-міністра Ллойд Джорджа. У ній стверджувалося, що Росія охоплена таким же катастрофічним голодом, як у 1921 р.

Сенсаційні повідомлення “Манчестер гардіан” спробував спростувати кореспондент американської газети “Нью-Йорк таймс”, англієць за походженням і громадянством, Уолтер Дюранті. Суть його замітки, надрукованої у номері від 31 березня 1933 р., була відображена у назві: “Росіяни голодують, але не вмирають з голоду”. Варто зазначити, що Дюранті – це єдиний із західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв’ю у Сталіна. Він завжди намагався писати так, щоб не викликати невдоволення Кремля.

Дані про голод страхітливих масштабів в Росії продовжували прориватися крізь “залізну завісу”. 21 серпня 1933 р. газета “Нью Йорк геральд трибюн” опублікувала матеріал Ральфа Барнса з першою оцінкою кількості жертв – мільйон осіб. Факт голоду підтвердив і Дюранті в “Нью Йорк таймс”. З його короткої замітки, опублікованої 24 серпня 1933 р., випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість

загиблих становить щонайменше 2 мільйони осіб. Через день у цій же газеті з'явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де вказувалася інша цифра – 4 мільйони осіб.

Радянська влада не шкодувала зусиль і коштів, аби приховати наслідки голоду від іноземців. 6 грудня 1932 р. декретом ВУЦВК і СНК УСРР (до речі, опублікованим – щоб інші боялися) на “чорну дошку” було занесено п'ять сіл, які тривалий час не могли розрахуватися з державою по хлібозаготівлях. Винайдений Лазарем Кагановичем статус “чорної дошки” означав, що селяни позбавлялися права на виїзд за межі села, припинявся підвіз будь-яких промтоварів, йшли безперервні обшуки в садибах “боржників” з вилученням всього продовольства. Село Гаврилівка Межівського району на Дніпропетровщині вимерло повністю. Про цю трагедію стало відомо за кордоном, і американські журналісти попросили дозволу поїхати в Дніпропетровську область. Дозвіл вони дістали напрочуд легко. У книзі “Про що ми могли дізнатися” (Russia Today: What we can learn from it), виданій 1934 року в Нью-Йорку, Е.Шервуд писав: “Група іноземних візитерів дізналася про чутки, що в с.Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, померли з голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський ЗАГС, священика, місцеву раду, суддю, вчителя... Виявилось, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоб припинити епідемію, не було смертей від голоду”. Можна не сумніватися в тому, що американський журналіст добросовісно розповів про те, що побачив на власні очі. Але можна не сумніватися і в тому, що всі первинні жителі Гаврилівки померли від голоду.

Ще більшого клопоту працівникам ДПУ завдала поїздка по СРСР відомого французького політичного діяча Едуарда Ерріо – голови комітету з іноземних справ Палати депутатів, а у минулому – прем'єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні і на Північному Кавказі, що найбільше, як він чув, постраждали від голоду.

За день до прибуття Е.Ерріо в Радянський Союз Сталін написав з курорту на Північному Кавказі, де він відпочивав, В.Молотову, Л.Кагановичу і фактичному керівникові ОДПУ Г.Ягоді: “По сведениям Евдокимова (повноважний представник ОДПУ на Північному Кавказі – С.К.) белогвардейцы готовят теракт против Эррио в Одессе или других пунктах СССР. По-моему, предположения Евдокимова имеют основание. Надо немедленно поручить Балицкому (повпред ОДПУ по УСРР і голова ДПУ УСРР – С.К.) самому бывать в местах пребывания

Эррио и принять все предупредительные меры против возможных эксцессов”. Як бачимо, вказівку уберегти гостя від картин голоду Сталін давав в езоповій формі навіть своїм поплічникам. Це вражає...

26 серпня 1933 р. Е.Ерріо прибув пароплавом до Одеси, через день опинився у Києві, потім у Харкові і на Дніпробуді. Він всюди оглядав, що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо поїхав у Москву, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянута місцевість пережила голодомор. Клопіт щодо організації такої поїздки для Сталіна обернувся значним політичним капіталом. 13 вересня газета “Правда” надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо. У заголовок кореспонденції були винесені слова останнього: “Виденное в СССР – прекрасно”.

У другій половині 30-х рр. тема голоду в СРСР втратила на Заході актуальність. У пам'яті людей відклалися суперечливі газетні повідомлення. Як водиться, більше вірили відомим політикам, таким, як Е.Ерріо, а не журналістам. Події Другої світової війни остаточно витіснили всілякі згадки про Голодомор.

3. Зусилля української діаспори.

Серед емігрантів, які опинилися в країнах Заходу після Другої світової війни, було немало свідків Голодомору. Деякі з них мовчали, тому що боялися репресій родичів в СРСР. Проте знаходилися й такі, хто бажав розповісти про пережите. Є немало книг, складених з їхніх розповідей і виданих українськими громадськими організаціями до річниць Голодомору. Своєю ґрунтовністю виділяються дві: двотомний англomовний довідник під своєрідною назвою “Чорні справи Кремля: Біла книга” (Детройт, Торонто, 1953-1955), а також виданий українською мовою збірник під редакцією Ю.Семенка “Голод 1933 року в Україні: свідчення про винищення Москвою українського селянства” (Нью-Йорк, 1963).

Українська діаспора використовувала кожен річницю Голодомору для того, щоб правда про сталінський злочин стала надбанням широкої громадськості. Особливо багато було зроблено в 50-ту річницю. В цей час вже функціонував при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні Канадський інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті – Український дослідний інститут, заснований Омеляном Пріцаком. За вивчення голоду 1932-1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці. У 1983 році в Університеті Квебека (Монреаль) була проведена наукова конференція, присвячена ключовим проблемам Голодомору. Результати її роботи знайшли відбиття у книзі, виданій через три роки

в Едмонтоні. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Богдан Кравченко, Максудов (псевдонім колишнього московського дисидента Олександра Бабьонишева, який теж боявся за родичів), Джеймс Мейс, Роман Сербин.

50-а річниця Голодомору у багатьох відношеннях стала переломною. Події 1932-1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація загострювалася тим, що в СРСР не визнавали наявності голоду у 1933 році. Коли журналісти зверталися до українських дипломатів в ООН із запитаннями на цю тему, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували наявність голоду. Врешті-решт, вони змушені були звернутися за інструкціями: що робити з проблемою п'ятидесятирічної давності? Політбюро ЦК Компартії України доручило вивчити це питання секретарю ЦК з ідеології і голові КДБ УРСР. 11 лютого 1983 року останні звернулися до В.Щербицького з доповідною запискою, суть якої відбита у назві: "Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв'язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв'язку з продовольчими труднощами на Україні, що мали місце на початку 30-х рр."

Глава організації "Американці в обороні людських прав в Україні" Ігор Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з розслідування українського голоду. Конгресмен від штату Нью Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього же штату Б.Бредлі підтримали ідею, з якою до них звернувся Ольшанівський, тому що в штаті проживало багато українських виборців. У листопаді 1983 року Дж.Флоріо вніс до Палати представників законопроект про утворення комісії Конгресу, під яким стояли підписи 59 конгресменів, здебільшого його колег по Демократичній партії.

Хоч через рік під цим законопроектом стояли підписи вже 123 конгресменів, керівники демократів в Палаті представників поставилися до нього пасивно. "Навіщо витратити гроші американських платників податків на те, що сталося десь 50 років тому?" – питали вони. Тоді по всіх штатах, де проживали українці, була організована акція під девізом "Коріння трави". До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О'Нілла і президента США Р.Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.

Сенатор Б.Бредлі вніс аналогічний законопроект 21 березня 1984 р. в Сенат. Віце-президент Українського народного союзу Мирон Куропас

користувався великим впливом серед численних українських громад Іллінойсу. У свій час він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч.Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому проходження законопроекту в цій сенатській комісії не натрапило на штучні перепони. Перші слухання пройшли в ній у серпні з позитивними результатами. Виступаючи перед сенаторами, І.Ольшанівський заявив, що час не чекає: вцілілі жертви українського голоду уже старі й немічні, свідчення від них треба дістати так швидко, як тільки можна. 19 вересня комісія у закордонних справах схвалила текст законопроекту і передала його повному складу Сенату. Через два дні Сенат прийняв його одногласно.

Навпаки, в Палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Члени комісії у закордонних справах не бажали зайвий раз “гнівити Москву”, в чому їх підтримували чиновники з Державного департаменту. Слухання, що відбулися 3 жовтня 1984 р. (це був передостанній день роботи 98-ої сесії Конгресу), виявили різнобій в думках. Р.Палмер, який виступав від адміністрації (Президента США і Державного департаменту), заявив про непотрібність ще однієї бюрократичної комісії, за якою “лавиною покотяться подібні домагання інших етнічних груп”. Конгресмен Д.Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав про діяльність в Конгресі США комісії з Голокосту євреїв і підкреслив: “Обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб весь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися”.

Комісія у закордонних справах Палати представників так і не представила законопроект, який лобіювали українські організації. Становище урятував Білл Бредлі. Користуючись правом сенатора вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи Конгресу, 4 жовтня 1984 року “причепив” до Фінансової резолюції витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду.

Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, тому що законопроект з українського голоду був схвалений Сенатом, а часу на дискусії не залишалося. Фінансова резолюція, тобто 470-мільярдний бюджет на 1985-й бюджетний рік з “причепленою” поправкою в сумі 400 тис. доларів мала бути схвалена негайно, інакше уряд залишався без грошей.

Р.Рейган підписав Фінансову резолюцію 12 жовтня 1984 р. Так у Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законі, “здійснити вивчення українського голоду 1932-1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення у ньому ролі Рад”.

В комісії Конгресу США з українського голоду були представлені два сенатори, чотири конгресмени, три представника виконавчої влади і шість представників української громадськості. На посаду виконавчого директора на прохання організації “Американці в обороні людських прав в Україні” був призначений співробітник Українського дослідного інституту в Гарварді, один з нечисленних американських спеціалістів з історії радянської України Джеймс Мейс.

У Гарварді Дж. Мейс допомагав англійському історику Роберту Конквесту збирати і обробляти історичний матеріал для книги про Голодомор. Конквест прославився книгою про масові репресії в Радянському Союзі у 1937-1938 рр. На прохання Крайового комітету вшанування жертв Голодомору в Україні 1933 р. він взявся за розробку нової для нього теми. Наприкінці 1986 р. книга “Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом” з’явилася в Оксфордському університетському видавництві і одразу стала сенсаційною (українською мовою вона була віддрукована видавництвом “Либідь” на кошти американської діаспори в 1993 році).

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців на чолі з Дж. Мейсом зможе за короткий строк здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. Але Мейс здійснив науковий і громадянський подвиг. Комісія Конгресу США з українського голоду не стала, як побоювався Р.Палмер, бюрократичним утворенням. Розроблена Дж.Мейсом спільно з молодим дослідником Леонідом Герецем методика опитування дозволила об’єктивізувати розповіді свідків Голодомору. Накладаючись одне на інше, свідчення корегували властивий індивідуальним спогадам суб’єктивізм, тобто ставали повноцінним джерелом.

Як тільки це стало можливо, Дж.Мейс приїхав в Україну, а в 1993 році він оселився у нас назавжди і впродовж багатьох років працював у газеті “День” і в Києво-Могилянській академії. “Мені судилася така доля, що ваші мертві вибрали мене – написав він в одній з численних кореспонденцій в газеті “День” (від 12 лютого 2003 року). 2 травня 2004 року його не стало. Через рік в “Бібліотеці газети “День” вийшла присвячена йому книга “День і вічність Джеймса Мейса”. Вона є

об'єктивним свідченням вагомого місця цього сина Америки у новітній історії України.

4. Позиція радянських істориків.

Після знесення сталінського табу радянські історики почали вивчати голод 1933 року з наростаючою інтенсивністю. Було б помилкою твердити, що тільки з відкриттям цього “ящика Пандори” розпочалася агонія тоталітарного режиму і створеної ним імперії. І все-таки тема голоду, що переростала в тему Голодомору-геноциду, потужно зазвучала в українському суспільстві.

Від своєї діаспори ми були відділені “залізною завісою”, її доробок у дослідженні Голодомору майже не впливав на радянських істориків. “Залізна завіса” знаходилася не тільки на кордонах СРСР, а й у наших головах.

Менш за все хотілося б перелічувати кількісні досягнення радянських істориків з тематики українського голоду. Напряму викладу детермінований загальною постановкою питання: чому Сталін нас нищив? Тому мова йде не про виявлені факти, а про вплив їх на свідомість дослідників. Вплив цей полягав у набутті дослідниками здатності відмовитися від стереотипів радянської епохи, щоб виявити істинні причинно-наслідкові зв'язки в проблемі Голодомору. Обраний напрям змушує мене звернути особливу увагу на власну свідомість і власний життєвий досвід. У цій делікатній сфері важко знайти інший матеріал для потрібних узагальнень.

11 років я працював в Інституті економіки АН УРСР, де досліджував історію народного господарства, переходячи від одного хронологічного періоду до іншого. Структура Інституту історії визначалася хронологією вітчизняної історії, і я перейшов до нього, щоб підготувати докторську працю в рамках так званого міжвоєнного періоду – від 1921 до 1941 рр. Коли став доктором наук і завідуючим відділом історії міжвоєнного періоду, то мусив за науковою спеціалізацією і службовою посадою зайнятися темою голоду 1933 р., коли ця тема стала актуальною.

Історією доколгоспного й колгоспного селянства у відділі займалися інші люди, сам я спеціалізувався на проблемах індустріалізації та історії робітничого класу. Про голод знав, як і всі інші. Більше того, маючи доступ до закритої в спецсховах демографічної інформації, я знав, що українське село втратило мільйони людей, і втрату не можна пояснити урбанізацією. Але не розумів причин голоду. Навіть у кошмарі мені не могло наснитися, що радянська влада здатна знищувати не тільки ворогів народу (це поняття тоді існувало для мене без лапок),

але й дітей та вагітних жінок. Лише після кількох років роботи над тематикою голоду я обрав найбільш багатотиражну в своїй республіці газету, щоб виступити з гострою статтею “Чи потрібна нам радянська влада?” Головний редактор “Сільських вістей”, дякую йому, опублікував статтю без купюр (7 червня 1991 р.), але назву змінив на таку: “Яка влада нам потрібна?” На жаль, піетет до радянської влади ще й досі поширений серед багатьох людей мого покоління.

До світоглядного перевороту, спричиненого дослідженнями над Голодомором, я був таким, як і всі інші, радянським ученим. Тобто на історію дивився під класовим кутом зору, розглядав капіталізм і соціалізм як суспільно-економічні формації, вважав неколективізоване селянство дрібною буржуазією, вірив у те, що колективна власність на засоби виробництва може існувати, а колгоспи є колективною власністю селян.

Спецсхови у бібліотеках і архівах, тобто поділ інформації на відкриту й закриту, я вважав нормальним явищем. Але саме через це не міг зрозуміти, чому голод 1933 року був забороненою темою. В Україні не існувало людини, яка б не знала про нього, то навіщо цю інформацію закривати? Мій старший колега, який теж завідував відділом в Інституті історії АН УРСР, у хвилину відвертості признався, що в його селі всі знали, хто кого з’їв. Так і жили з цим знанням все життя...

Коли добре відомі мені відповідальні особи в апараті ЦК Компартії України почули про утворення комісії Конгресу США з українського голоду, вони потрапили в стан безперервно триваючого стресу. У згаданій вище доповідній записці секретаря ЦК з ідеології і голови КДБ УРСР від 11 лютого 1983 р. містилася адресована нашим фахівцям за кордоном рекомендація: у полеміку з приводу голоду не вступати. Було зрозуміло, що полеміка є програшною за всіх обставин. Тепер, однак, ховати голову в пісок не випадало.

Восени 1986 р. ЦК КПУ створив так звану “антикомісію”. Опинився в ній і я. Від учених чекали досліджень, здатних “викрити фальсифікації українських буржуазних націоналістів”.

У спецсховах я працював і раніше, але “особые папки” компартійних комітетів стали доступні тільки тепер. Радянські архіви мали одну особливість: дослідник міг мати доступ до 99,9% справ, але все істотне для історії тоталітарної держави містилося у недоступних для нього 0,01 % справ.

За півроку праці в архівах я вивчив становище в сільському господарстві на початку 30-х рр. Після цього у моїй свідомості деякі звичні з шкільної лави причини помінялися місцями з наслідками. Нові причинно-наслідкові зв'язки часто співпадали з тим, що доводилося читати в "антирадянській" літературі.

Поки працював в архівах, робота комісії зійшла нанівець. Мабуть, у верхах зрозуміли, що перед вченими поставлене нереальне завдання. Вже від власного імені я звернувся до ЦК з аналітичною запискою, в якій запропонував визнати факт голоду.

Тепер розумію, що вимагав від цекістів неможливого. Справді, чому так довго тривало сталінське табу на визнання факту голоду? Наступники Сталіна після XX з'їзду КПРС легко пішли на засудження політичного терору 1937-1938 рр., тому що від нього постраждала, перш за все, правляча партія. На відміну від індивідуального терору, який здійснювався органами державної безпеки, терор голодом у 1932-1933 рр. здійснювався партійними комітетами, комсомолом, профспілками, комнезами. Як можна було визнати, що Сталіну вдалося використати систему влади, яку всі називали "народовладдям", для нищення народу, тобто геноциду? Викриваючи голод, не можна було розмовами про сталінізм ховати органічні вади радянської влади за широку спину вождя.

Пам'ятаю, що писав записку, ще не позбувшись багатьох стереотипів офіційної історичної концепції. Це допомагало, як тепер розумію, так вибудовувати аргументацію, щоб вона не здавалася надто вибуховою для тих, хто мав приймати політичне рішення про визнання факту голоду.

Думаю, йшлося тільки про визнання факту голоду. Якщо я, фахівець у галузі історії міжвоєнного періоду, у 1987 році ще не міг інтерпретувати цей загадковий голод як геноцид, то наші начальники в компартійних комітетах ще далі стояли від подібної інтерпретації. Так, були відомі видані на Заході книги, в яких жертви голоду 1933 року розповідали, що влада мала намір знищити їх. Але такі розповіді завжди сприймалися в СРСР як антирадянська пропаганда й відкидалися.

Перечитуючи текст про здатність чи нездатність наших тодішніх можновладців визнати факт голоду, упіймав себе на протиріччі: стверджую, що вимагав від цекістів неможливого і одночасно наполягаю на тому, що вони не могли ототожнювати голод з геноцидом.

Я читаю курс методології історії майбутнім магістрам, і завжди загострю їх увагу на явищі презентизму: людина наділяє минуле

рисами сучасності, яких там насправді нема, і не помічає в тому минулому рис, які відсутні в її власному житті. Щоб минуле засвітилося властивими тільки йому барвами, треба підходити до нього, маючи фахові знання.

Думаю, однак, що люди з певним життєвим досвідом, навіть не будучи фахівцями-істориками, можуть згадати, що саме вони думали про голод 1933 р. півтора десятиліття тому, і як змінилися їхні погляди тепер, коли маємо опублікованими тисячі жахливих документів.

Ті, хто стояв при владі в кінці 80-х рр., мали й тоді доступ до цих документів. Проте наслідую твердити, що вони не могли їх належним чином оцінити, тому що не були сучасниками Сталіна і не брали участі в його злочинах. Вони були такими же вихованцями радянської школи, як і я. А я покажу далі на конкретних прикладах, що осмислення голоду як геноциду вимагало від людей мого покоління і часу, і великої розумової роботи. Люди з попереднього покоління, які вижили після голоду, не розуміли, а тільки відчували, що їх мали намір знищити. Та розуміння і відчуття – це різні речі. Суддя заслуховує свідків злочину (у даному разі – геноциду), але виносить вирок тільки тоді, коли встановлює всю послідовність подій, які обумовлювали склад злочину. Апелюючи до міжнародної громадськості з проханням визнати український Голодомор геноцидом, треба відмовитися грати на емоціях, що ми робили досі, і надати в її розпорядження аргументовані докази злочину.

Отже, я переконаний, що ніхто з керівників Компартії України не усвідомлював справжньої суті подій 1933 р., але всі вони розуміли, що тоді коїлося щось страшне й гидке. З іншого боку, вони відчували, що сталінське табу на згадку про голод уже неможливо зберігати.

Кілька місяців моя записка блукала кабінетами Центрального комітету. Врешті мені було дозволено передати її як наукову статтю “Українському історичному журналу”, але після оприлюднення політичного рішення про визнання голоду таким, що існував. Оприлюднення призначалося на 25 грудня 1987 р., коли перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький мав виступити з доповіддю, присвяченою 70-річчю утворення УРСР.

Тим часом лібералізація політичного режиму, що почалася після проголошення М.Горбачовим курсу на “перебудову”, ставала все відчутнішою. Змова мовчання навколо проблеми голоду почала руйнуватися сама по собі. В газеті “Літературна Україна” 16 липня 1987 року були надруковані дві статті, в яких голод згадувався між іншим, як

загальновідомий факт. Про голод заговорили й у Москві. 11 жовтня 1987 року відомий вчений з Інституту історії СРСР АН СРСР Віктор Данилов, який уже мав немало неприємностей в партійних органах за “викривлене” висвітлення аграрної історії радянського періоду, виступив у газеті “Советская Россия” з твердженням, що взимку й навесні 1933 р. голод забрав величезну кількість жертв. Московський демограф Марк Тольц, у невеликій замітці “Скільки ж нас тоді було?”, надрукованій у грудневому числі журналу “Огонек”, уперше розповів про репресований Всесоюзний перепис населення 1937 р. Разом з переписом були репресовані його організатори, яких звинуватили в шкідницькому недообліку населення. Причиною “недообліку” Тольц назвав голод 1933 р.

Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов виступив 2 листопада 1987 р. в Кремлі з доповіддю, присвяченою 70-й річниці Жовтневої революції. Олександр Яковлев згадував, що існувало кілька варіантів доповіді, які готували консерватори й ліберали в оточенні генсека. Перемогла консервативна версія оцінки історичного шляху, й про голод Горбачов не згадав.

Володимир Щербицький не міг наслідувати приклад патрона, адже в Україні лютував не голод, а Голодомор! Та й комісія Конгресу США готувалася оприлюднити перші результати свого розслідування. Тому в ювілейній доповіді Щербицького містилося 6 – 7 рядків про голод, викликаний нібито посухою. Уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу й вимовив це слово – голод. Історики дістали можливість вивчати і публікувати документи про Голодомор.

Моя стаття “До оцінки становища в сільському господарстві УРСР у 1931-1933 рр.” була опублікована у березневому числі “Українського історичного журналу” за 1988 р. У скороченому варіанті статтю надрукували ще в січні 1988 р. обидві радянські газети для української еміграції - “Вісті з України” і “News from Ukraine”. У травні т.р. МЗС УРСР передало Інституту історії АН УРСР одержані від радянського посольства в США матеріали комісії Конгресу. Англійська версія моєї статті майже вся була процитована й проаналізована. Загальний висновок Дж. Мейса був такий: “Масштаби голоду мінімізовані, Комуністична партія зображена як така, що робила все можливе, щоб покращити становище, а дії Комуністичної партії і Радянської держави, які загострювали голод, ігноруються”.

Висновок об’єктивний, адже я навмисно не включив у статтю, яка насправді була доповідною запискою в ЦК Компартії України, матеріали,

вже знайдені в партійних архівах. Не можна було утруднювати Щербицькому прийняти рішення, яке назрівало в ситуації зростаючої гласності й підштовхувалося організованим у Конгресі США розслідуванням.

Тим часом на авансцену громадсько-політичних життя з темою про голод виступили українські письменники. 18 лютого 1988 року "Літературна Україна" опублікувала доповідь Олекси Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на десталінізацію, О.Мусієнко звинуватив Сталіна в здійсненні у республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став голодомор 1933 р. Використане в цій доповіді слово "голодомор" було новотвором письменника.

На початку липня 1988 року на XIX конференції КПРС в Москві виступив Борис Олійник. Зупинившись на сталінському терорі 1937 року, він цілком неочікувано для присутніх завершив цю тему так: "А оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, з чиєї вини сталася ця трагедія".

У листопаді 1988 р. засновник руху зелених в Україні, письменник Юрій Щербак дав інтерв'ю московському тижневику "Собеседник", в якому багато уваги приділив проблемі голоду. Він не сумнівався, що голод 1933 р. був таким самим методом тероризування незгодних з колгоспним рабством селян, як і розкуркулювання. Разом з тим він першим висловив припущення, що репресивна сталінська політика в Україні мала й іншу мету: попередити небезпеку широкого національно-визвольного руху. Селянство завжди було носієм національних традицій, твердив він, і голод 1933 року саме тому став ударом, спрямованим проти нього.

Дж. Мейс опублікував в американському кварталнику "The Ukrainian quarterly" (літо 1993 р.) аналітичну статтю "Як Україні дозволили згадати". Висвітлюючи процес осмислення проблеми Голодомору, я певною мірою й в окремих сюжетах йду за цією працею, хоч роблю самостійні оцінки. З одним його твердженням погодитись не можу.

У липні 1988 р. Спілка письменників України доручила Володимирі Маняку підготувати книгу-меморіал на основі свідчень тих, хто пережив трагедію Голодомору. В.Маняку, як писав Мейс, не дозволили звернутися через пресу до свідків голоду, і ця місія була доручена Кульчицькому. Останній в грудні 1988 року звернувся до читачів газети "Сільські вісті" й опублікував анкету для опитування.

Насправді ні Маняку, ні мені ніхто не доручав працювати над книгою-меморіалом. Керівників республіки ця проблема не хвилювала. Ініціатором був Маняк. Заручившись підтримкою Спілки письменників, він прийшов до Інституту історії АН УРСР з пропозицією об'єднати зусилля. Ми в цей час активно виявляли документи про голод, які відклалися в архівах радянських органів влади. Зібраного сенсаційного матеріалу виявилось так багато, що робота над ним пішла паралельними шляхами: окремо – спогади, окремо – документи. Опублікувати підготовлені рукописи одразу не вдалося. Тільки в 1991 р. видавництво “Радянський письменник” надрукувало упорядковану Володимиром Маняком і його дружиною Лідією Коваленко колосальну підбірку спогадів “33-й голод. Народна книга-меморіал”. У видавництві “Наукова думка” в 1992 і 1993 рр. вийшов з друку збірник документів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, його упорядниками були Ганна Михайличенко й Євгенія Шаталіна.

Тим часом зміст і навіть лексика моєї статті в “Українському історичному журналі” одразу після її появи в березні 1988 р. стали предметом гострої критики в пресі. Проїшов тільки рік після її написання, а суспільство вже по-іншому розглядало фундаментальні питання радянського буття.

У 1988 р. я написав брошуру для товариства “Знання УРСР”. Поки брошура готувалася до друку, я з дозволу товариства передав текст для публікації в газету “Літературна Україна”. Тоді ця газета користувалася найбільшою популярністю в колах радикальної інтелігенції й в діаспорі. Текст, опублікований у чотирьох номерах газети в січні-лютому 1989 р., був результатом півторарічної роботи в архівах. Показана в “картинках з натури” робота надзвичайної хлібозаготівельної комісії В.Молотова викликала в суспільстві шок.

У червні 1989 р. товариство “Знання” надрукувало в кількості 62 тис. примірників цю мою брошуру – “1933: трагедія голоду”. Як не дивно, вона друкувалась в серії “Теорія і практика КПРС”. Художній редактор зробив своєрідну обкладинку: павутиння, в центрі якого – назва брошури білою й червоною фарбами. Перечитуючи її тепер, я бачу, що в ній добре розкриті соціально-економічні наслідки примусової колективізації сільського господарства й головний з них – голод у багатьох регіонах СРСР. Та специфіки українського голоду я ще не розумів. Зокрема, в брошурі перелічувалися всі пункти постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада і РНК УРСР від 20 листопада 1932 р., прийняті під диктовку Молотова. Ці постанови – запальна свічка Голодомору. Найбільш

зловісний пункт постанов теж наводився в брошурі – про запровадження натурального штрафування (м'ясом, картоплею та іншими продовольчими продуктами). Проте я ще не мав фактів про те, які наслідки цей пункт викликав. Тому голод в Україні розглядався як результат помилкового економічного курсу, а не свідомо здійснюваної конфіскації продовольства під прикриттям кампанії з хлібозаготівлі: “Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав інший шлях – шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості”. З цих слів випливає, що я не бачив у замовчуванні голоду ознак геноциду.

Детальний аналіз власної брошури виявився потрібним, щоб зробити тло для розповіді про головний здобуток радянської доби, яка вже стрімко відходила в минуле. Мова йде про книгу “Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Книга з'явилася у вересні 1990 р. у “Політвидав України” під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України. В ній були статті, серед них моя, але мова йде про документи з архівних фондів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Упорядниками документальної частини були Р.Пиріг (керівник), А.Кентій, І.Комарова, В.Лозицький, А.Соловйова. Оголошений тираж становив 25 тис. примірників, фактичний виявився вдсятеро меншим. Коли стало зрозуміло, що книга буде надрукована, хтось вирішив зробити її бібліографічним раритетом..

Документи, виявлені в партійних архівах Москви й Києва командою Руслана Пирога, я бачив за рік до їх публікації. На підставі кількох з них можна звинувачувати Сталіна в злочині геноциду, і я їх використаю у наступних статтях. Однак тепер моє завдання полягає у виявленні того, як осмислювався Голодомор. Скажу, що справжнього змісту цих кількох документів тоді ніхто не побачив, і слава Богу! Якби побачили, то їх могли б вилучити з рукопису збірника. Нічого дивного в недооцінці їх змісту нема. Я теж не міг оцінити значення натуральних штрафів у брошурі 1989 р.

Навколо рукопису цього збірника боротьба розгорнулася на найвищому в республіці щаблі – в політбюро ЦК Компартії України. На засіданні політбюро ЦК в січні 1990 р. (мене запросили як експерта) дискусія щодо доцільності публікації тривала довго. Склалося враження, що присутні зітхнули з полегшенням, коли перший секретар ЦК Володимир Івашко взяв на себе відповідальність і запропонував друкувати документи.

Чому політбюро ЦК прийняло рішення опублікувати документи великої вибухової сили? Є щонайменше дві причини. По-перше, у 1988-1989 рр. бюрократична “перебудова” уже перетворювалася на народний рух. Конституційна реформа позбавила правлячу партію влади над суспільством. Щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники партії повинні були відмовитися від сталінської спадщини. По-друге, комісія Конгресу США вже закінчила роботу й опублікувала заключний рапорт, у якому знаходилося немало вражаючих деталей. З конкретними результатами роботи комісії Дж. Мейса члени політбюро ЦК Компартії України були знайомі. Я впевнено свідчу про це, тому що маю в своїй бібліотеці цей том обсягом в 524 стор., надрукований у 1988 р. у Вашингтоні. На обкладинці книги – червоний штамп загального відділу ЦК КПУ з датою надходження – 5 вересня 1988 р. До мене вона потрапила під час передачі документів ЦК в державний архів після заборони партії (як чужорідний для фондоутворювача матеріал).

На згаданому засіданні політбюро ЦК Компартії України 26 січня 1990 р. була прийнята постанова “Про голод 1932-1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів”. Безпосередньою причиною голоду визнавалася згубна для селянства хлібозаготівельна політика, що так само не відповідало істині, як і твердження В.Щербицького про посуху.

У січні 1990 р. в Україну вперше приїхав Дж. Мейс. Мені він привіз комп’ютерну роздруковку всіх свідчень про голод, зібраних комісією Конгресу США. Тритомник свідчень обсягом 1734 стор. вийшов з друку у Вашингтоні тільки в грудні 1990 року. Тоді ж, у першій половині грудня я надрукував у журналі “Під прапором ленінізму” статтю “Як це було (читаючи документи створеної при Конгресі США “Комісії по голоду 1932-1933 рр. на Україні”). Власний досвід аналізу архівних документів і зібрані американськими дослідниками свідчення дали мені можливість зробити такий висновок: “Поряд з хлібозаготівлями і під виглядом їх було організоване репресивне вилучення будь-яких запасів продовольства, тобто терор голодом”. Висновок про геноцид спирався вже не тільки на емоційні свідчення свідків голоду, а й на аналіз архівної документації.

У березні 1991 року з’явилася моя підсумкова книга “Ціна <<великого перелому>>”. Кінцевий висновок формулювався цілком визначено: “голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно” (стор. 302). У наступні роки я дивувався, чому ця книга невідома багатьом дослідникам проблеми Голодомору. Але врешті зрозумів, що

оголошений тираж (4 тис. примірників) міг бути так само здесяткований, як і збірник документів з партійних архівів. Хоч видавництво вже називалося “Україною”, це був той самий “Політвидав України”.

Переглядаючи книгу через півтора десятиліття, я по-новому оцінюю її переваги і вади. Перевагою був детальний аналіз соціально-економічної політики Кремля, яка призвела до економічної кризи, здатної порушити політичну рівновагу. Це пояснювало, чому Сталін застосував терор голодом проти України в один цілком визначений період – період максимальної глибини економічної кризи. Вадою монографії була відсутність аналізу національної політики Кремля. Без такого аналізу висновки про геноцид зависали у повітрі.

У ті далекі роки ми з Дж. Мейсом нерідко полемізували в доволі гострій формі. Однак полеміка була відстороненою, тобто стосувалася проблем, а не персон. Я критикував його за недостатню увагу до соціально-економічного курсу Кремля, він мене – за ігнорування національної політики. Час показав, що обґрунтування Голодомору як геноциду вимагає однакової уваги до соціально-економічної й національної політики.

Однак у цій полеміці Дж. Мейс мав перевагу. Йому не доводилося, як мені, міняти на ходу під тиском неспростовних фактів світоглядні позиції, прищеплені школою, університетом, всім життям в радянському суспільстві. Він бачив у мені офіційного історика, яким я й був. Але в цитованій вище статті “Як Україні дозволили згадати” Мейс закінчив підрозділ про еволюцію моїх поглядів такими словами: “Він підійшов до розробки теми (про голод. – С.К.) як радянський історик, праці котрого були настільки ж політичними, наскільки науковими. Коли можливості у вивченні архівів розширилися, він перестав бути радянським істориком і став просто істориком”.

Той світ, у якому ми живемо тепер, не кращий і не гірший, ніж комунізм брежнєвської доби, він інший. Не треба жалкувати або радіти, що він прийшов, слід розуміти, що комуністичний лад вичерпав свій життєвий ресурс, і його подальше існування обов’язково було б пов’язане з силовим тиском держави на суспільство, властивим для перших двох десятиліть радянської влади. Тобто міг повторитися й Голодомор. Не можу тут не згадати добрим словом Олександра Яковлева, який у жовтні **ц.р.** покинув нас. Він знайшов оптимальний шлях швидкого й керованого розкладу комуністичного ладу.

Радянський комунізм давно розклався як імперія і як лад. Тепер треба швидше долати в собі його світоглядну спадщину. На жаль,

через півтора десятиліття після зникнення комунізму ця проблема все ще актуальна. Вирішити її допоможе знання справжньої історії України в радянську епоху, у тому числі знання дійсних причин Голодомору. Це я можу твердити, виходячи з власного життєвого досвіду.

5. Конфлікт усередині покоління.

Уже говорилося про те, що тема Голодомору політизується неперебірливими політичними діячами правого й лівого спрямування. Вони грають на свій електорат, що цілком природно для політиків. Чому ж гра на темі голоду стає можливою? Чому наші співвітчизники по-різному ставляться до Голодомору? Щоб виявити це, треба знову скористатися більш-менш абстрактною категорією – поколінням.

У минулому я думав, що для такого аналізу більш придатна інша категорія – територія. Скільки вже говорилося про поділ України на схід і захід, про особливий менталітет населення західних областей, поглинутого Росією у вигляді Радянського Союзу (або возз'єданого з УРСР – що теж вірно) тільки в 1939-1940 рр. Тепер думаю, що вирішальну роль у формуванні різниці між східними й західними областями сучасної соборної України відіграла наявність або відсутність масових репресій під час формування покоління.

Масові репресії Кремль застосовував у ході побудови “держави-комуни” в 1918-1938 рр. і в ході сталінської радянізації західних областей України в 1939-1952 рр. Легко помітити, що в другому випадку репресії припали вже на інше покоління. Тобто населення західних і східних областей, яке належить до найстаршого тепер покоління, має різний життєвий досвід і по-різному ставиться до історії залежно від цього досвіду.

Ті, хто живе в західних областях, люто ненавидять комунізм і на дух не переносять компартійно-радянську номенклатуру, яка чинила репресії під час “перших совітів”, тобто з 1939 року, й під час “других совітів”, тобто з 1944 р. Ті, хто живе в східних областях, є вихованцями радянської школи. Вони були лояльні до влади (на відміну від батьків), і сталінські репресії їх не торкнулися. Хоч репресії в СРСР залишалися масовими аж до смерті Сталіна, вони стали вибірковими, спрямовуючись проти певної території (республіки Балтії, західні області України) або певної національності (кампанія боротьби з космополітизмом, “справа лікарів”). Маніпулюючи поневоленим населенням, Сталін використовував людські й матеріальні ресурси східних областей України для боротьби з антирадянським партизанським рухом у її західних областях.

Антикомунізм населення західних областей проявляється всюди й завжди. Захід і українська діаспора, яка має переважно галицьке походження, близько до серця прийняли трагедію Голодомору, хоча не переживали її. Вклад добре організованої північноамериканської діаспори в розкриття найбільш страхітливого злочину Кремля був вирішальним.

Для антикомуністично налаштованих представників старшого покоління у західних областях голод 1932-1933 рр. був злочином Кремля а ргіогі. Вони не потребували документальної бази і вірили на слово свідкам Голодомору. Виявилось, що вірили слушно. Навпаки, представники цього покоління на сході пройшли (якщо пройшли) тривалий і болісний шлях дерадянізації, тобто усвідомленої відмови від нав'язаних у дитинстві радянською школою стереотипів мислення й поведінки.

Ветеранам Великої вітчизняної війни й ветеранам Української повстанської армії важко порозумітися не тому, що вони воювали один проти одного. Інші противники в Європі давно вже порозумілися. Наші ветерани мають різний життєвий досвід, а від переконань далекої юності важко відмовлятися. Можливо, що реальна картина Голодомору сприятиме болісній переоцінці цінностей. Усвідомлення того, що ти став таким, яким є, завдяки маніпуляціям влади – неприємне, це я визнаю. Але ще неприємніше – залишатися таким до своєї смертної години! Як можна бути сталінською маріонеткою через півстоліття після смерті Сталіна?

Моя власна переоцінка цінностей відбулася якраз під впливом дослідження історії Голодомору. У 1981 р. я надрукував книгу “Партія Леніна – сила народная”, призначену для учнів радянської школи. Я був щирий з ними, бо вірив у те про що писав. Вірив не тільки завдяки вихованню в цій вірі. Побудована силовими засобами ленінська “держава-комуна” стала по-своєму гармонійною, коли необхідність у застосуванні сили відпала. Тоді на першому плані опинилися пропаговані радянською владою вічні цінності. Я бачив, звичайно, подвійні стандарти, але списував їх на недосконалість людської натури. Я відчував несвободу, але виправдував її необхідністю виживати в “капіталістичному оточенні”.

Після кількох років дослідження Голодомору я зрозумів, що радянська влада була здатна винищувати людей. Мільйони людей... Такою виявилася влада, яку породила приваблива іззовні комуністична ідея. Як можна було ставитися до такої влади й такої ідеї після усвідомлення того, чим був Голодомор?

У 1991 р. я з своїми двома молодшими колегами видав книгу “Сталінізм на Україні”. Сама її назва свідчить, що я ще чіплявся за такий популярний й тепер на Заході термін “сталінізм”, рятуючи ним ідею соціальної рівності. Мовляв, в усьому винен Сталін. Лише пізніше прийшло розуміння, що мільйони загублених життів є наслідком запровадження в життя ленінської ідеї “держави-комуни”. Якщо комуністичну ідею персоналізувати, то її слід назвати ленінізмом, якщо партизувати – то більшовизмом.

“Ціна «великого перелому»” – так я назвав другу свою книгу 1991 р. видання. Назва походить від роздумів М.Хрущова про ціну колективізації в життях радянських людей. Вони тоді мене вразили, тому що це говорив вождь КПРС. На 432 сторінках книги – сотні документів, які складають разом рельєфну картину Голодомору. Чи справила вона вплив на тих людей мого покоління, які потребують переоцінки цінностей?

Сумніваюсь у цьому. Не останню роль в осмисленні реальної картини Голодомору суспільством відіграє держава. Саме вона через свої спеціалізовані органи повинна донести до свідомості громадян здобуте науковцями знання про недавнє минуле й тим самим попередити конфлікт серед людей, породжений різним життєвим досвідом. Не підкріплені повсякденною просвітницькою роботою заклики Президента України до примирення нічого не дадуть.

Після 1987 р. українська компартійно-радянська номенклатура ставилася до науково-дослідної і просвітницької роботи з тематики голоду з показним ентузіазмом. У вересні 1990 р. мене включили до складу ідеологічної комісії ЦК Компартії України, хоч ніколи не займав будь-яких посад в апараті. Після того, як Верховна Рада проголосила незалежність України, інформація про Голодомор була використана “суверен-комуністами” на чолі з Л.Кравчуком для переконування виборців у слушності такого рішення. Дж. Мейс згадував, що фільм режисера Олесь Янчука “Голод-33”, який він консультував, не одержав ані копійки державних коштів, поки створювався, але був показаний по телебаченню перед референдумом 1 грудня 1991 року. Перші президенти України обмежувалися переважно символічними кроками (пам’ятний знак на Михайлівській площі в Києві, встановлення Дня пам’яті жертв Голодомору в четверту суботу листопада). Більшість книг на тему Голодомору видані за спонсорські, а не державні кошти. За півтора десятиліття у керівників України не знайшлося волі й бажання перевидати тритомник свідчень очевидців трагічних подій в українському селі після

1928 р. перед комісією Дж.Мейса. У цьому тритомнику – голос покоління, що народилося перед 1920 р. Унікальність його зумовлена тим, що перше покоління радянських людей уже відійшло.

За відсутності прямого бажання органів влади опікуватися темою Голодомору цю функцію взяли на себе опозиційні сили. Слід визнати, що вони зробили немало корисного в цій справі. Разом з тим відбулася політизація теми. Після Помаранчевої революції, яка усунула від влади стару номенклатуру, деяким колишнім опозиціонерам стало здаватися, що тепер все можна. Почали вони з “малого” – спроби перенести встановлений Л.Кучмою у 1998 р. День пам’яті жертв Голодомору з осені на весну. Мовляв, хай не заважає річниці Помаранчевої революції! Дивує моральна глухота таких людей.

6. Дискусії з російськими вченими.

Ставлення громадськості й влади в Росії до подій 1932-1933 рр. – це окрема важлива тема в проблемі, що розглядається. Навіть якщо ми докажемо фактами, що голод 1932-1933 рр. в Україні був геноцидом, нам доведеться на міжнародному рівні зустрітися з іншим трактуванням спільного минулого.

Дискусії з російськими вченими слід провадити максимально відкрито, переконуючи в правоті своєї позиції не тільки протилежну сторону, а й власну громадськість. Цього потребує сучасний стан осмислення Голодомору громадянами України.

Немало наших співвітчизників вважають, що причини голоду 1932-1933 рр. неясні. Інші думають, що голод спричинений посухою або / і хлібозаготівлями. Саме такими були причини голоду 1946-1947 рр., який людищ пам’ятають. Ті, хто вважає Голодомор геноцидом, здебільшого не заглиблюються в політико-правову сутність поняття “геноцид”. Вони переконані, що викликана діями властей масова загибель населення завжди є геноцидом. Цьому суперечить казахська трагедія. Силкові спроби “посадити” кочовиків-казахів на землю з боку безграмотних компартійних чиновників призвели до голоду, відносні розміри якого (стосовно загальної чисельності етносу) переважають український Голодомор. Проте трагедія казахів не була наслідком терору голодом.

Аналізувати голод 1932-1933 рр. в Україні треба в контексті політико-правового змісту терміну “геноцид”. Впродовж порівняно короткого часу Сталін цілеспрямовано нищив сільське населення двох радянських адміністративно-політичних утворень, у яких чисельно переважали українці (УСРР і Кубанський округ Північно-Кавказького

краю РСФРР). Одразу хочу відмежуватися від тих своїх однодумців, які формулюють мету геноциду по-іншому: Сталін нищив українців! Звичайно, кінцевий результат був саме таким: Сталін нищив українців. Але ми нікого не переконаємо у справедливості твердження про геноцид у такому спрощеному, суто емоційному формулюванні.

Багато років я спілкуюсь з невеликим колом учених, які досліджують український Голодомор у Росії й країнах Заходу, знаю їх спосіб мислення. Тому доводиться продумано й чітко формулювати позицію в питанні про геноцид.

Соціально-економічні причини голоду 1932-1933 рр. мені були зрозумілі й на початку 90-х рр. Потім у відділі історії міжвоєнного періоду Інституту історії України ми зайнялися дослідженнями компартійно-радянського різновиду тоталітаризму як цілісної політико-економічної системи, включно з національною політикою Кремля. Тепер маємо аргументацію, яка стосується національної складової в політиці Кремля.

Усі наведені тут зауваження необхідні, щоб надати властиву тональність викладу дискусій з російськими вченими про природу голоду 1932-1933 рр. у Радянському Союзі.

Початок цим дискусіям поклала влаштована в травні 1993 року посольством України в Москві інформаційно-аналітична конференція "Голодомор 1932-1933 рр.: трагедія та застереження". З обох сторін тоді були присутні вчені, політики й журналісти. Ми говорили про терор голодом, застосований Кремлем проти України, вони твердили, що сталінські репресії були позбавлені національного забарвлення. Тільки колишній дисидент, а в 1993 р. – голова комісії з прав людини Верховної Ради РСР Сергій Ковальов знайшов у собі мужність сказати, звертаючись до української сторони: "Простите нас!"

Потім у московській газеті з'явилася стаття журналіста Л.Капелюшного, написана після його ознайомлення з книгою В.Маняка і Л.Коваленко "33-й: голод: народна книга-меморіал". У книзі журналіст побачив "имеющие юридическую силу свидетельские показания, свидетельства очевидцев геноцида" ("Известия", 1993, 3 липня).

І ковальовське "Простите нас!", і висновок Л.Капелюшного були посилені виступами на міжнародній науковій конференції "Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки", яка відбулася в Києві 9-10 вересня 1993 року у присутності Президента України. Якщо Леонід Кравчук звинуватив у трагедії українського народу сталінський уряд, то Іван Драч, який виступив услід за ним, поставив проблему в іншу

площину. “Настав час до кінця усвідомити раз і назавжди, - сказав він, - що це був лише один з найближчих до нас, уцілілих і нині сущих українців, етап планомірного викоренення української нації, неприйняття існування якої глибинно закладене у нащадків північних племен, яким наш народ дав свою віру, культуру, цивілізацію і навіть імення”.

Російські фахівці з проблеми колективізації й голоду Ілля Зеленін, Микола Івницький, Віктор Кондрашин і Євген Осколков у колективному листі до редакції одного з історичних журналів Російської академії наук висловили тривогу в зв'язку з тим, що більшість учасників конференції наполягала на “некоей исключительности Украины, особом характере и содержании этих событий в республике в отличие от других республик и регионов страны”. Вони стверджували, що голод в Україні не відрізнявся від голоду в інших регіонах, а протиселянська політика сталінського керівництва не мала яскраво вираженої національної спрямованості (“Отечественная история”, 1994, № 6, стор. 256).

Обґрунтовуючи свою позицію, колеги робили наголос (з посиланням й на зміст моєї доповіді на цій конференції) на соціально-економічних аспектах голоду 1932-1933 рр. Безумовно, що економічна політика Кремля не розрізняла кордонів національних республік, у цьому відношенні їхня аргументація була бездоганною. Однак заперечення української специфіки голоду підводило російських колег, бажали вони того чи ні, до твердження про відсутність у Кремля національної політики, в тому числі її репресивної складової. Те ж саме твердження: “сталінські жертви не мають національності!” – довелось мені почути вже від іншої за складом російської делегації на міжнародному симпозіумі в Торонто на тему “Населення СРСР 20 - 30-х рр. у світлі нових документальних свідчень” (лютий 1995 р.). Та історія СРСР має немало прикладів репресій за національною ознакою. Чи варто їх перелічувати?

В останні роки Інститут історії України налагодив співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього – з фахівцями інших установ РФ в рамках Українсько-російської комісії істориків (співголови – акад. НАН України Валерій Смолій і акад. РАН Олександр Чубар'ян). 29 березня 2004 р. в Москві відбулося засідання комісії з участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Обговорювалася книга “Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки”, видана в 2003 році Інститутом історії України до 70-ої річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату – 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Кілька примірників книги були переправлені в Москву задовго до засідання комісії. Та вона не переконала російських істориків. Незабаром після цієї зустрічі В.Данилов і І.Зеленін виклали свою точку зору на проблему в статті, опублікованій журналом "Отечественная история" (2004, № 5). Суть їхньої позиції відбита в самій назві статті: "Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии".

Прізвища авторів статті журнал узяв в траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські науковці наступних поколінь не поспішають братися за розробку "важких проблем".

Останнім часом до наукового обігу введені нові архівні документи з аграрної історії радянського періоду. Насамперед це результат подвижницької праці Віктора Петровича Данилова. Таке поповнення джерельної бази істотно зміцнює позиції української сторони в її намаганнях переконати світ у тому, що Голодомор був геноцидом.

Підсумовуючи результати нашої зустрічі 29 березня 2004 р. у названій вище статті, В.Данилов і І.Зеленін зробили такий висновок: "Если уж характеризовать голодомор 1932-1933 гг. как "целенаправленный геноцид украинского крестьянства", на чем настаивали некоторые историки Украины, то надо иметь в виду, что это был геноцид в равной мере и российского крестьянства". З таким підсумковим висновком українська сторона може погодитися. Адже ми не стверджуємо, що сталінськими жертвами були виключно українці. Скажу навіть більше. Специфіка "соціалістичного будівництва" й характер політичного устрою були такими, що найбільшою мірою (у відсотках до чисельності) постраждали у 1918-1938 рр. безпосередні виконавці сталінських злочинів – чекісти, на другому місці виявилися члени державної партії, особливо – компартійно-радянська номенклатура, далі – громадяни національних республік і, нарешті – росіяни.

Чим пояснити стриманість російських учених у питанні про геноцид? Тим, мабуть, що міжнародне співтовариство все активніше використовує в повсякденному житті "Конвенцію про попередження злочину геноциду і покарання за нього" від 9 грудня 1948 р. Зокрема, в міжнародному форумі "Запобігання геноциду: загрози та відповідальність", який відбувся в Стокгольмі в січні 2004 р., брали участь керівники багатьох держав. Ключовими були такі питання: політичні, ідеологічні, економічні та соціальні корені насильства, пов'язаного з геноцидом; механізми попередження та реагування на міжнародному рівні на

загрозу геноциду; використання дипломатичних, гуманітарних, економічних та силових механізмів запобігання геноциду.

В українському суспільстві тільки маргінальні політики правого спрямування наполягають на відповідальності сучасної Росії за український Голодомор і вимагають моральної або навіть матеріальної компенсації. Проте офіційне визнання Росії правонаступницею Радянського Союзу не може обтяжувати її відповідальністю за злочини більшовицьких, білогвардійських чи будь-яких інших режимів, які контролювали в минулому російську територію. Навіть спроби керівників Кремля “прив’язатися” до деяких атрибутів колишнього Союзу (свідченням цього є, наприклад, мелодія Державного гімну РФ) не дають підстав для висування претензій. Зрештою, ностальгія за радянським минулим однаково властива певним колам українського й російського суспільства, головним чином, старшому поколінню.

У Росії цілком вільно видаються документальні збірники, в яких відбиті державні злочини сталінської доби. Власне, побудувати концепцію українського Голодомору як геноциду виявилось можливим тільки на основі оприлюднених у Москві документів. Разом з тим намагання успадкувати здобутки радянської епохи (перш за все, перемогу в Другій світовій війні), змушує російських чиновників, наскільки це можливо в умовах відсутності диктатури, затінити сталінські злочини. Найбільшою мірою це стосується злочину геноциду хоч Конвенція від 9 грудня 1948 р. не обтяжує відповідальністю правонаступників злочинних режимів.

Звичайно, якщо Росія бажає успадкувати здобутки радянської епохи, вона повинна успадкувати й негатив, тобто вимовити те ковальовське “Простите нас!” Натяк на таку “повинність” зробив у 2004 р. Європейський парламент, коли визнав актом геноциду депортацію чеченців. Однак мало хто хоче без крайньої необхідності успадковувати моральну відповідальність за злочини попередніх режимів.

Ось чому Росія є рішучим противником визнання українського Голодомору геноцидом. У серпні 2003 року в інтерв’ю українській редакції Бі-Бі-Сі посол РФ в Україні Віктор Черномирдін заявив: “Голодомор заторкнув усю радянську державу. Було не менше трагедій та болю на Кубані, Уралі та на Поволжі і в Казахстані. Не було таких вилучень лише на Чукотці та в північних районах, бо там не було що конфіскувати”. Офіційні представники Росії в ООН зробили все можливе, щоб у Спільній заяві 36 держав у зв’язку з 70-ю річницею українського Голодомору не виявилось визначення цієї трагедії як геноциду.

Нам залишається переконати росіян в тому, що український голод був наслідком не тільки репресивних хлібозаготівель, але й відмінно організованої конфіскації всіх продовольчих запасів у селян. Доказова база існує, і якщо голос українських науковців підсилиться голосами істориків Заходу, це завдання виявиться здійсненим.

7. Позиція дослідників Заходу

У часи “холодної війни” на Заході сформувалася щільна мережа науково-дослідних установ, які займалися так званою радянологією. Однак ніхто з радянологів не цікавився тим, що відбувалося в Україні у 1932-1933 рр.

Англійський літературознавець, ровесник Російської революції Роберт Конквест після переїзду в США почав працювати в Інституті вивчення СРСР при Колумбійському університеті. Саме йому належить перша в неукраїнській історіографії книга про Великий голод в СРСР, опублікована в 1986 році. Автор славнозвісного “Великого терору” не помилився, визначаючи сталінську політику в Україні як особливий різновид терору – терор голодом. Книга Р.Конквеста “Жнива скорботи” ґрунтувалася на літературних джерелах (підібраних в основному Дж.Мейсом) і була оцінена широкою громадськістю як сенсаційна. Навпаки, в колах радянологів її прийняли несхвально: автора звинуватили в політичній заангажованості, оскільки він прийняв замовлення на книгу від української діаспори.

У кінці 80-х рр. у середовищі радянологів виникла течія “ревізіоністів”. Її представники вважали, що історіографію часів “холодної війни” треба переглянути, оскільки вона ідеологічно протистояла комунізму, тобто виходила за межі наукового знання. Праці комісії Конгресу США з українського голоду “ревізіоністи” прийняли в багнети. Самого Дж.Мейса, як він писав, звинуватили у фальсифікації історії (“День”, 2003, 18 листопада). Не маючи перспектив на постійну працю в США, Мейс приїхав у Київ і спочатку влаштувався на роботу в інституті, організованому на базі колишнього Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

У радянські часи, як і в перші пострадянські роки, українська історична наука не мала самостійного міжнародного статусу. Навпаки, російським історикам доводилося тільки зміцнювати давно існуючі зв'язки. Міжнародний статус російської науки різко зріс після відкриття архівів сталінської доби.

У 1992 р. розпочав свою роботу організований В.Даниловим теоретичний семінар “Сучасні концепції аграрного розвитку” при

Міждисциплінарному академічному центрі соціальних наук (Інтерцентрі). В засіданні 24 червня 1997 р. була поставлена доповідь С.Віткрофта (Австралія) і Р.Девіса (Велика Британія) “Криза в радянському сільському господарстві (1931-1933 рр.)”. У журналі “Отечественная история” (1998, № 6) звіт про цей семінар подається на десятках сторінок.

С.Віткрофт у вступному слові засудив тезу про те, що це був “організований голод”, і Сталін навмисно вилучав хліб, щоб селяни гинули. У доповіді велика увага приділялася Україні. Стверджувалося, що Кремль нічого не знав, а коли інформація про голод стала надходити, “перед політбюро ЦК ВКП(б) все острее вставала проблема отпуска (крестьянам – С.К.) дополнительного хлеба”. Від лютого до липня 1933 року було прийнято 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і декретів Раднаркому СРСР про видачу продовольчого зерна.

Такою була доповідь... І що цікаво: наведені факти відповідали істині! Невідомо тільки, чому від голоду гинули мільйони людей. Своїм цинізмом дослідників вразив тільки один документ – резолюція ЦК КП(б)У про поділ селян, які потрапили до лікарні з діагнозом “дистрофія”, на хворих і видужуючих. Вимагалось поліпшити харчування останніх у межах наявних ресурсів, щоб якомога швидше відправити їх на посівну.

Звичайно ж, Сталін не застосовував терор голодом, щоб знищити всіх селян підряд невідомо для чого. Кому щастило вижити, того відправляли на колгоспні роботи і годували в полі, під час роботи. Годували тим продовольством, яке відпускалося за спеціальними постановами вищих органів влади. Так демонструвалася турбота держави про збереження життя своїх громадян. Так селяни привчалися працювати в громадському господарстві колгоспів.

Р.Маннінг (Гарвардський університет), спираючись на розрахунки авторів, зазначила: напередодні врожаю 1933 р. державний продовольчий резерв дорівнював від 1,4 до 2,0 млн. тонн зерна. Цього вистачало, щоб попередити масовий голод. „Что заставляло советское правительство, - питала вона після цього, - изымать и экспортировать столь значительную часть крайне низкого урожая и удерживать большой продовольственный запас, чем во времена прежних хлебных кризисов? Эти вопросы требуют ответов!” Це – ввічливе заперечення основного змісту доповіді. Навпаки, Л.Віола (Торонтський університет) схвалила запропонований доповідачами погляд на трагедію 1932 – 1933 рр. саме через те, що він був „ревізійністським”, тобто відрізнявся від попередніх поглядів про голод, організований владою або навіть

про геноцид з боку сталінського керівництва. Ю.Мошков погодився з тим, що селянам надавали продовольчу допомогу в першій половині 1933 року, але до цього очевидного факту додав: „отрицать яростное стремление именно Сталина осенью 1932 г. наказывать непокорных крестьян, не желающих отдавать всё до зерна, по-моему, невозможно” М.Вилцан скористався положеннями доповіді, щоб атакувати авторів „концепції рукотворного голоду” М.Івницького, В.Кондрашина і Є.Осколкова. Останні з фактами в руках відбили атаку.

Ось таким вийшов цей теоретичний семінар в Інтерцентрі – з компліментами на адресу „ревізіоністів” і з нападками на тих російських вчених, які під тиском неспростовних фактів назвали голод 1932 – 1933 рр. рукотворним. Не дивно, що останні не наважувалися зробити ще один крок і назвати голод в Україні геноцидом.

Ситуація з осмисленням Голодомору на Заході наприкінці 90-х рр. була такою, як показав цей семінар. Тепер становище істотно покращилося. Переломним пунктом, здається, стала міжнародна конференція, влаштована Інститутом досліджень історії і релігії у місті Віченца (Італія) в жовтні 2003 р. Не буду зупинятися на її роботі, оскільки Дж. Мейс про це написав („День”, 21 жовтня 2003 року). Важливим виявився результат: у прийнятій резолюції вчені з Італії, Німеччини, Польщі, України, США і Канади (М.Івницький і В.Кондрашин - утрималися) закликали прем'єр-міністра Італії і президента Євросоюзу Сильвіо Берлусконі та голову Єврокомісії Романо Проді докласти зусиль для міжнародного визнання українського голоду 1932 – 1933 рр. актом геноциду.

Конференція у Віченці мала продовження. 5 вересня 2005 року в Києво-Могилянській академії у присутності посла Італії Фабіо Фаббрі і директора Італійського інституту в Україні Нікола Баллоні відбулася презентація книги „Смерть землі. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.”, підготовленої за матеріалами конференції у Віченці. Репортаж Надії Тисячної про цю зустріч („День”, 7 вересня 2005 року) мав той самий заголовок, який надав Дж. Мейс своїй кореспонденції з Віченци – „Інтелектуальна Європа про український геноцид”. У цьому є певна символіка: Мейса вже нема, а його слово з нами.

Учасник конференції у Віченці, професор Кьольнського університету Герхард Зімон організував на VII Всесвітньому конгресі істориків у Берліні (липень 2005 року) панель під назвою „Чи був голод 1932 – 1933 рр. в Україні геноцидом?” Обговорення цього питання відбулося у формі гострої дискусії. Вдячний Г.Зімону за те, що він відмовився від

проголошення власної доповіді, щоб дати мені додатковий час для обґрунтування своєї позиції. Вдячний йому також за сприяння у перекладі моєї статті на німецьку мову і опублікування її в авторитетному журналі „Ост-Європа”. Весь колектив Інституту історії України вдячний цьому авторитетному фахівцю з історії Центрально-Східної Європи за його інтерес до Голодомору і опубліковану в „Українському історичному журналі” статтю, яка є новим словом в німецькій історіографії проблеми.

Ми бачимо, що проблема осмислення Голодомору вітчизняними і зарубіжними вченими, українським суспільством і міжнародним співтовариством виявилася зовсім непростою. Чи знаємо ми все, що відбувалося в нашій Україні сім – вісім десятиліть тому? Чи звільнилися ми від стереотипів, закладених у свідомість кількох поколінь?

Інколи доводиться під вагою нових або переосмислених фактів відмовлятися від усталених уявлень про ті або інші аспекти минулого. Це – нормально для професійного історика, у цьому – сенс наукового пошуку. Коли почалася горбачовська десталінізація, одна імпульсивна жінка не витримала і на весь Радянський Союз заводала: „Не могу поступиться принципами!”. Вона не знайшла в собі мужності зазирнути у безодню і побачити, наскільки ленінська ідеологія відрізнялася від ленінсько-сталінської практики.

Фальш радянської доби треба витискувати з себе по краплині. Чим скоріше наше суспільство звільниться від стереотипів минулої епохи, тим легше буде жити. Могутнім важелем у цьому може стати правда про Голодомор.

Отже, треба проаналізувати всі три виміри геноциду у вигляді терору голодом, які можуть бути окремо виділені: ідеологічний, соціально-економічний і національний.

III. Ідеологічний вимір геноциду.

1. Про природу радянської влади.

У 2003 р. я підготував книжку “Російська революція 1917 року: новий погляд”. Вона була надрукована в Інституті історії України і мала під однією обкладинкою два ідентичні тексти українською й російською мовами. Невеликий тираж розійшовся серед фахівців, у тому числі членів наукової ради з історії революцій при Російській академії наук.

Я бачив лише одну революцію в 1917 р. – не Лютневу й Жовтневу, а Російську, з специфічними відгалуженнями останньої в національних країнах імперії – Українською та іншими. Але не у цьому полягав новий погляд на події. Найбільш авторитетний на Заході

фахівець з історії Росії Ричард Пайпс ще в 1990 р. видав у Нью-Йорку двотомник “The Russian revolution”, в якому революційний процес цілком закономірно розглядався як цілісний. Асоціація “Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) в 1994 р. переклала й видала цей двотомник у Москві під автентичною назвою (“Русская революция”). Але після цього від концепції двох революцій в одному році мало хто відмовився в Росії й в Україні. Змінилася термінологія: Велику Жовтневу соціалістичну революцію тепер називають жовтневим переворотом.

Новина мого підходу (також ніким не визнаного) полягає в аналізі історичного феномену, всім відомого як радянська влада. Я думаю, що саме політичний режим з цією неточною назвою забезпечив російському комунізму запас міцності на три покоління. Суть ленінського винаходу полягала в поділі здобутої влади – цілісної й централізованої, на дві частини, з яких тільки одна була повернута обличчям до народу, створюючи видимість народовладдя. Ради з їх виконавчими комітетами формувалися населенням згідно з нормами демократичних конституцій, але під суворим контролем парткомів, які рекомендували своїх кандидатів у депутати від “блоку комуністів і безпартійних”. Партійні комітети, які були другим обличчям влади, обиралися тільки членами державної партії. Завдяки принципу “демократичного централізму”, на якому будувалися всі суспільно-політичні структури країни, керівні органи монополюсно існуючої партії спочатку визначалися більш високою за ієрархією ланкою, а потім формально затверджувалися на “виборах”.

Виконкоми рад мали цілком реальну управлінську владу. Парткоми не втручалися в управління, якщо вважали це непотрібним, але мали монополію на політичні й кадрові рішення. Отже, радянська влада була двоєдиною, тобто конструювалася як симбіоз окремо існуючих владних систем – парткомів, аж до Центрального комітету ленінської партії, й виконавчих комітетів рад, аж до Раднаркому СРСР. Комуністична диктатура була колективною за означенням, тому що “демократичний централізм” міг її фокусувати тільки до рівня політбюро ЦК ВКП(б).

Відносини між членами політбюро ЦК, тобто партійними вождями, не могли визначатися конституцією, тому що партія стояла над радами й суспільством. Не визначалися вони й партійним статутом з його облудним демократизмом – принципом “демократичного централізму”. Ці вожді, однак, не мали влади, освяченої походженням і релігією, як у традиційних монархічних суспільствах. В результаті

відносини між ними визначалися, як у лев'ячому прайді, боротьбою до визначення переможця. В руках у переможця концентрувалася вся влада над партією й суспільством. Ніхто не міг перешкодити йому в реалізації рішень, спрямованих на винищення мільйонів людей в ім'я збереження абсолютної особистої влади. Такою була влада, здобута Сталіним у ході жорстокої шестирічної (1923-1928) боротьби всередині політбюро ЦК ВКП(б). Радянська влада...

Чому глибинний зміст деяких сталінських документів, які безпосередньо пов'язані з Голодомором, не сприймається нашою свідомістю? Відповідь така: історія СРСР у радянських підручниках була далекою від реальної дійсності. На відміну від нас, Сталін не був вихованцем радянської школи. Він стояв біля витоків влади, яку назвали радянською, й добре знав її вразливі місця та больові точки. Навпаки, для нас суть радянської влади більш-менш співпадала з її пропагандистським іміджем. Ті ж, хто ненавидів її, ненавиділи сліпо.

Коли я кажу про "нас", то розумію під цим своє покоління. У тому числі генерального секретаря ЦК КПРС, членів ЦК КПРС і депутатів Верховної Ради СРСР. Усіх тих, хто у 1988 р. під гаслом "повновладдя Рад" легковажно зруйнували створену Леніним конструкцію влади. Вони дістали результат, якого не могли передбачити: тоталітарна держава розвалилася, і суспільство відновило суверенітет над державою, здобутий в березні й втрачений у листопаді 1917 р.

Природа радянської влади стала остаточно зрозумілою для мене тільки після конституційної реформи М.Горбачова, тобто тоді, коли ця влада позбулася диктатури парткомів і стала принципово іншою. Тільки після цього я зміг внести ясність в проблему її генезису. Щоб зрозуміти, чому став можливим Голодомор, треба виявити, як ця влада виникла й які завдання ставила перед собою.

2. Гасла Російської революції.

Термін "сталінізм" став у нас популярним після першої, ще хрущовської десталінізації, тобто з другої половини 50-х рр. Офіційна історіографія наполягала на тому, що більшовицька революція – це і є народна революція 1917 р. Мовляв, Кремль впроваджував у життя її вимоги, здійснював лібералізовану політику в сфері економіки (неп) і національних відносин (коренізація), а потім прийшов Сталін і все зіпсував.

Дійсність виглядає по-іншому. Історію СРСР написали переможці, й правді вона не відповідає. Зосередившись на вивченні "білих плям" (у тому числі Голодомору), історики зробили дуже багато. Проте в

деяких ключових моментах ми (маю на увазі й істориків Заходу) ще перебуваємо в полоні стереотипів радянської історіографії.

Правда полягає в тому, що безперервний ланцюг кризових подій, що розгорнувся у світі з 1914 р., тобто з початку Великої війни, зазнав мутації в опанованих більшовиками Росії (з весни 1918 р.) й Україні (на початку 1919 р.). Подальші події в країнах, які перейшли під контроль комуністів, відбувалися не так, як у цивілізованому (ми вже звикли так говорити) світі. Не можна заперечити, що історія СРСР і країн Центрально-Східної Європи була по-своєму насиченою. В ній знаходилося місце для героїки й терору, для епохальних здобутків і так званих “білих плям”, які приховували страхітливі злочини політичних режимів. Але радянський лад – це специфічна й до того ж мутантна цивілізація, позбавлена стрижня, на якому тримається людство з першопочатків своєї історії – приватного підприємництва. Незважаючи на мережу радянологічних установ, західний світ не дуже розумів, що у нас відбувалося. Та ніхто не міг відмовити комуністичній імперії в праві на існування. Навпаки, це вона стверджувала, що людство розвиватиметься у майбутньому за радянськими зразками. Деякі політологи навіть вважали, що обидва світи зазнають конвергенції, тобто зіллються шляхом об’єднання позитивних рис капіталізму й соціалізму. Проте створена В.Леніним і Й.Сталіним “державо-комуна” раптом і цілком неочікувано розвалилася.

Не можу зрозуміти, як це в суспільній свідомості співіснують два протилежні уявлення: про більшовизм як породження революції 1917 р. й про комуністичний експеримент, здійснений в колишній Російській імперії більшовиками. Погоджуюсь тільки з другим твердженням. Слід тільки додати, що експеримент не мав нічого спільного ні з марксизмом, ні з уявленнями про марксизм, поширеними серед самих російських соціал-демократів меншовицького й більшовицького спрямування. Густо насичена марксистськими термінами концепція “держави-комуні” народилася в одній лише голові – ленінській. Впродовж 20 років вона втілювалася в життя силовими засобами з упертістю, гідною кращого застосування. Комуністичне будівництво, яке з тактичних міркувань після 1921 р. назвали соціалістичним, було за глибиною перетворень справжньою революцією (“революцією зверху”, як зазначав Сталін). Більшовицькі експериментатори справді змінили обличчя опанованих ними країн і побудували альтернативу існуючій цивілізації. Але всупереч радянській історіографії мутантна цивілізація більшовиків не мала нічого спільного з гаслами Російської революції.

Революція, що почалася у Петрограді 8 березня 1917 р., не була схожа на відомі історії соціальні катаклізми. В ній сформувався демократичний табір у вигляді ліберального й соціалістичного партійних блоків. Термін “соціалізм” треба розуміти в його первинному значенні, яке не має нічого спільного з подальшими інтерпретаціями – ленінською (соціалізм як перша фаза комунізму) й гітлерівською (націонал-соціалізм).

Ліберальний блок був менш радикальний, соціалістичний – більш радикальний, але обидва погоджувалися з тим, що країну треба вести до Установчих зборів. Проте поряд з політичними партіями з’явився ще один учасник революційних дій – табір народних низів у вигляді рад.

На п’ятий день революційних подій в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робітничої групи при Центральному воєнно-промисловому комітеті. Вони не забули досвіду революції 1905 року, коли робітники без підказки з боку партій утворювали ради – організації для керівництва політичним страйком у масштабі району або цілого міста. Тому вони звернулися до страйкуючих колективів з пропозицією негайно надіслати до палацу своїх депутатів у міську раду. Ввечері того ж дня – 12 березня був створений орган революції – виконком Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів, який контролював дії десятків тисяч страйкуючих робітників і озброєних солдатів на вулицях Петрограда. Незабаром почали утворюватися ради (на фронтах – солдатські комітети) в усій імперії. Кожна з них функціонувала сама по собі, ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плинним, тому що військові й робітничі комітети могли в будь-який момент відкликати свого депутата й надіслати іншого.

Політичні партії відрізнялися ступенем радикалізму, але діяли в одній системі координат – демократичній. На відміну від них, ради вимагали негайної експропріації приватної власності поміщиків і буржуазії. Йшлося не тільки про ліквідацію інститутів попередньої влади, як в усіх відомих історикам революціях, а й про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар небаченої за масштабами війни.

Радянський табір показав свою силу з перших днів революції. Хто змусив Миколу II 15 березня 1917 року зректися престолу? Цар виконав пораду лідерів основних партій Державної Думи, командуючих фронтами й начальника штабу Верховного головнокомандуючого

(Верховним був він сам) генерала М.Алексєєва. Але хто змусив найближче оточення царя рекомендувати йому відійти від влади?

У радянські часи на перше місце в революційних подіях 1917 р. ставили промисловий пролетаріат. Згуртований у великі колективи умовами виробництва, він міг діяти злагоджено й доказав це у 1905 р. Щоправда, царизм теж доказав тоді, що може справитися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. Ненависть до поміщиків у селян визрівала століттями, але вони були розпорошені і не являли особливої загрози для поміщицького в своїй основі політичного ладу на чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія почала об'єднувати розпорошених селян поротно й побатальйонно, вкладаючи їм в руки зброю. У великих містах утворилися тиллові гарнізони. В кожному з них інструктори з діючої армії готували десятки тисяч мобілізованих селян для відправлення на передову. Коли почалися заворушення в Петрограді, перед його тилловим гарнізоном постала дилема: відправлятися на фронт або повернути зброю проти начальників. Усюди, де були сконцентровані мобілізовані селяни (робітники здебільшого працювали на оборонних підприємствах), вони миттєво зробили свій вибір. Якраз після цього командуючі фронтами зрозуміли, що царя треба усунути.

За інерцією, що йде від неправомірного поділу революції 1917 р. на дві, Лютневу революцію називають буржуазно-демократичною. Однак буржуазію в революції представляла тільки ліберальна демократія, передусім кадети. Основна маса робітників і селян (у тому числі одягнутих у солдатські шинелі) перебувала під впливом партій соціалістичної демократії, які після виходу з підпілля діяли солідарно з лібералами. Переважна більшість російського робітничого класу (в тому числі й в українських губерніях) підтримувала партію меншовиків, яка стояла на чолі профспілкового руху й поділяла позицію європейської соціал-демократії, спрямовану на узгодження інтересів праці та капіталу шляхом переговорів. Серед селянсько-солдатських мас особливим впливом користувалися есери, які теж бажали вийти з революції на підставі законів, опрацьованих легітимним шляхом, тобто через Установчі збори. Ці партії здійснювали вирішальний вплив й на ради, тим самим угамовуючи радянський табір – анархічний і деструктивний. Обидві партії розглядали ради як тимчасові організації, покликані перешкодити мобілізації контрреволюційних сил.

16 квітня до Петрограду з Швейцарії прибув В.Ленін і наступного дня виступив перед учасниками всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в доповіді, газета “Правда” надрукувала 20 квітня під назвою “Про завдання пролетаріату в даній революції”. Цей документ, відомий під назвою “Квітневі тези”, виключав більшовиків з демократичного табору, в якому об’єднувалися ліберали та соціалісти, і ставив їх у революції на окреме місце.

Ленін висував лозунг “Вся влада – Радам!”. Його стратегія полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, скинути уряд ліберальної демократії і поставити на його місце власний уряд у радянській оболонці. Ідея скликання Установчих зборів прямо не відкидалася, тому що була популярною в народі. Але вона відкидалася у замаскованій формі: заперечуючи суверенне право народу формувати органи влади, Ленін вимагав утворення радянської республіки замість парламентської. Він розумів, що на вільних виборах більшовики не мали шансів завоювати більшість мандатів в Установчих зборах. Завоювати більшість у радах було більш реальною справою. Доктринальний екстремізм більшовиків, які стояли за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, частково співпадав із стихійним екстремізмом рад, які вимагали експропріації власності у поміщиків та буржуазії. За твердженнями про переваги радянської республіки перед парламентською приховувалося бажання більшовиків прорватися до влади й не ділити її з іншими політичними силами.

На практиці лозунг “Вся влада – Радам!” означав встановлення однопартійної диктатури. Партія більшовиків повинна була, по-перше вичистити з рад усі інші партії і, по-друге, злитися з радами, які ставали владою на всіх рівнях державного управління та місцевого самоврядування. Зливаючись з партією Леніна, ради втрачали самостійність, але формально залишалися окремою організаційною структурою. Зберігаючи в собі оболонку рад й називаючи власну диктаторську владу Радянською (обов’язково – з великої літери!), більшовики діставали можливість контролювати народні низи.

Перші п’ять квітневих тез Леніна були націлені на завоювання влади. Вони були точні й конкретні. Друга половина тез формулювалася у замаскованих виразах. У цій частині викладався той план дій, який мав бути реалізований після встановлення диктатури. Йшлося про перейменування партії на комуністичну, прийняття комуністичної програми й побудову держави-комуни. Отже, привид комуністичної революції навис над країною вже в квітні 1917 року, проте ніхто не міг

його чітко розгледіти. Навіть у партії більшовиків не було тих, хто міг би уявити собі довгострокові наслідки ліквідації приватної власності на засоби виробництва.

У перші пореволюційні місяці успіхи більшовиків були більш ніж скромними. Виступаючи під власними гаслами, вони не могли добитися популярності серед населення. Тому в серпні 1917 р. Ленін тимчасово відмовився від комуністичних гасел і взяв на озброєння радянські. Зокрема, замість гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську більшовики підтримали всенародну вимогу укладення сепаратного миру. Замість вимоги перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства (радгоспи) вони підтримали селянське гасло “чорного переділу”, тобто зрівняльного поділу всіх земель. Висловлюючись завжди за централізовану державу, вони підтримали вимогу федералізації Росії.

Потужний пропагандистський апарат більшовиків вкарбовував у свідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла. У вересні Петроградська, Московська й Київська ради уперше прийняли запропоновані нею резолюції. Головою Петроградської ради став Лев Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики підготували всеросійський з'їзд рад і під час його скликання захопили владу в столицю. Під час перевороту вони зовсім не мали більшості в радах. Проте неконтрольовані ними ради були просто проігноровані.

Справжній рівень популярності більшовиків показали вибори до Установчих зборів. За них проголосували в Росії, як відомо, 25 %, а в Україні – 10 % виборців. Та це вже не мало жодного значення, адже влада перебувала в руках В.Леніна. В грудні 1917 року була створена Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Усіх, хто був не з ними, більшовики оголосили контрреволюціонерами. Виборці тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів у радянські органи влади, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Жовтневий переворот більшовиків здійснювався під радянськими, а не під комуністичними гаслами. Фактично ленінська партія прокралася до влади в чужому одязі.

Зміцнівшись при владі й поширивши її з столиці на периферію, більшовики почали з весни 1918 р. свою власну революцію – комуністичну. Поставлену задачу Ленін у травні 1918 р. сформулював так: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи життя

сотень мільйонів людей”. Мова йшла про оголошення великого господарства загальнонародною (а фактично – державною) власністю, про колективізацію (а насправді – одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства. Подібних революцій світ не бачив, але за методами виконання вона являла собою типову для Росії з петровських часів “реформу згори”.

3.”Позбавитись селянства!”

У Російській революції вирувало безліч політичних сил, але всі вони поділялися на дві різко відмінні одна від одної течії – демократичну й радянську. Останню лише з великою натяжкою можна було називати робітничо-селянською, тому що ради об’єднували порівняло невелику частку робітників та селян – озлоблені народні низи, готові все експропріювати й поділити. В революції перемогла стихійна й неорганізована радянська течія. Причина одна: в цій течії розчинилася загартована в підпільній боротьбі, дисциплінована й централізована партія більшовиків.

Перемога рад обернулася для них негайною поразкою. Насправді перемогла партія більшовиків, а її уявне “розчинення” в народних низах було лише засобом оволодіння радами. Одразу після жовтневого перевороту більшовики почали сполучати демагогію й популізм з державним терором. Спрямовані проти політичних партій репресії виявилися репресіями проти всіх депутатів рад, які не належали до лєнінської партії. В результаті ради перестали бути самостійним чинником політичного життя. Практично одночасно, в січні 1918 р. уряд В.Лєніна розігнав Установчі збори. Розгін символізував поразку демократичної течії в Російській революції.

Після того, як революція 1917 року вичерпала свій потенціал і зійшла нанівець, поле бою залишилося за більшовиками. Вони негайно розпочали свою революцію, спрямовану проти власників і приватної власності. За допомогою народних низів, які легковажно вважали, що продовжують свою революцію, партії Лєніна вдалося під час громадянської війни подолати опір великих власників. Допомогу селянства вона здобула тому, що розплатилася по векселях, виданих Лєніним у серпні 1917 р: поміщицька власність була розподілена в Росії на зрівняльних засадах. Але “державо-комуна”, побудову якої більшовики почали з весни 1918 року, була несумісною з існуванням десятків мільйонів дрібних власників. І у більшовиків одразу почалися проблеми з селянами.

Не переводячи подиху, Ленін поставив на порядок денний питання про зміну соціального статусу тих, кого зневажливо називав “дрібною буржуазією” дрібних виробників і землеробів. Він цілком відверто підкреслив: “Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів”¹. Отже, вимагалось знайти інші методи, але все-таки “звільнитися від них”...

У програмі, яку схвалив партійний з’їзд у березні 1919 року, підкреслювалося, що більшовики розглядають організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуни, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці. Однак “продуктивність праці” була елементом маскування. Насправді йшлося про встановлення контролю держави над сільськогосподарським виробництвом.

Ще до прийняття програми, в січні 1919 р. в Москві відбувся з’їзд земельних відділів, комітетів бідноти й комун, який прийняв резолюцію “Про колективізацію землеробства”. Коментуючи її, газета “Правда” висловила надію, що нові форми в своєму розвитку “неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства”.

Новий курс земельної політики Кремль почав здійснювати у тільки що завойованій Україні, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння. Значну частину поміщицьких земель більшовики передали не селянам, а цукровим заводам та гуральням під організацію радгоспів, або бажаючи створювати комуни. У відповідь селяни піднялися на збройну боротьбу з радянською владою. Червона армія, яка в цей час складалася переважно з селянських загонів, втратила обороноздатність. Білогвардійці швидко окупували Україну, і А.Денікін пішов на Москву.

Подолавши згодом білогвардійську загрозу, Ленін більше не повертався до гасла негайної колективізації села. Щоб нагодувати армію й міста, радянській владі доводилося здійснювати реквізиції продовольства (продрозкладку). Селяни відмовлялися сіяти за таких умов, і врожай наступного року ставився під загрозу. Відвертаючи загрозу, Ленін вирішив довести до кожного селянського двора посівний план. VIII Всеросійський з’їзд рад у грудні 1920 р. схвалив закон про створення мережі посівних комітетів. “Уроками” на посів село

¹ Ленін В.І. Повне зібрання творів, том 44, стор. 38

поверталосся до часів кріпосного права. Різниця полягала лише в тому, що місце поміщика – кріпосника зайняла “робітничо-селянська” влада.

Селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. У зимові місяці 1920-1921 рр. Україна і Центральна чорноземна область Росії, де тиск на селян з боку держави був найбільшим, перетворилися на арену масових повстань. X з'їзд комуністичної партії за пропозицією Леніна змушений був замінити реквізиційний принцип у відносинах між містом і селом податковим. Цей перший крок у відступі від прискореного будівництва комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від скасування грошей, відновила вільну торгівлю сільськогосподарською продукцією після сплати продподатку, дозволила приватне підприємництво. Велика промисловість залишилася у власності держави, але між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства вводилася штучна перетинка – госпрозрахунок. Так за кілька місяців визріла нова економічна політика (неп).

Переходячи до непу, Ленін визнав, що курс на прискорену побудову комуністичного ладу виявився невиправданим. Не бажаючи плямувати доктрину, він у березні 1921 року, тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918-1920 рр. “воєнним комунізмом”. Вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс населенню стільки злигоднів, вождь підмінив твердженням про спричиненість самого штурму умовами війни. Внаслідок цього воєнний комунізм в усіх радянських енциклопедіях почали характеризувати як систему викликаних умовами громадянської війни та іноземної інтервенції надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

Неп не варто переоцінювати. Ринок, в якому опинилися господарюючи суб'єкти, був відрізаний від світового, тобто штучний. Справді ринковими були тільки відносини держави з селянськими господарствами, де зберігалася приватна власність на засоби виробництва (крім землі).

Після розгрому опозиції в політбюро ЦК ВКП(б) Сталін відновив припинений Леніним у 1921 р. комуністичний штурм. Він був необхідним, щоб створити соціально-економічний фундамент для тоталітарного політичного режиму. Уроки провального ленінського штурму були враховані.

У місті, серед робітничого класу глибина реформ була обмежена. Зокрема, зберігався товарно-грошовий обіг. Трестівський госпрозрахунок непівського періоду був перетворений на більш досконалий (у

розумінні – більш підконтрольний державі) госпрозрахунок підприємств. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Все це істотною мірою полегшило Кремлю завдання тримати згуртовані робітничі колективи під своїм контролем. Керівники державної партії навіть домоглися співпраці з робітниками в створенні великої промисловості, передусім підприємств воєнно-промислового комплексу та їхньої інфраструктури. Про це свідчив непідробний ентузіазм, з яким робітники працювали на новобудовах перших п'ятирічок.

Здійснення комуністичного штурму на селі виявилось набагато складнішим завданням, ніж у місті. Адже тут зберігалися реальні ринкові відносини. Ринок – це купівля-продаж за взаємною згодою, а селяни не збиралися добровільно віддавати державі ініціативу у визначенні цін на сільськогосподарську продукцію. Коли встановлена ціна здавалася їм зовсім невігідною, вони відмовлялися продавати хліб. Це викликало хлібозаготівельні кризи.

З свого боку, держава прагнула профінансувати величезну програму індустріалізації за рахунок села. Інших фінансових ресурсів у неї просто не було. Відмова від визнання боргів царського й Тимчасового урядів позбавляла її можливості користуватися довгостроковим кредитом у країнах Заходу. Необхідне для новобудов устаткування купувалося на засадах вексельного кредиту.

Вилучення максимально великих ресурсів з села могло бути гарантоване тільки одним: селянин мав перетворитися з господаря-власника, який самостійно вирішував, як розпорядитися своєю продукцією, у найману робочу силу в колективізованих господарствах, постійно перебуваючих під контролем радянських і партійних органів. Держава повинна була позбавити селянина його власності, зрівняти його за соціальним статусом з міським пролетарем. Зробити це без колосального силового тиску, як показував досвід колективізації 1919 року, було неможливо.

Отже, суцільна колективізація сільського господарства неодмінно повинна була супроводжуватися репресіями. У свою чергу, репресії викликали опір селянства. Так створювалося замкнене коло. В такій ситуації “робітничо-селянська” держава повинна була використовувати проти селянства будь-які доступні їй форми репресій. Приймати рішення про те, які саме репресії застосувати, могла одна людина, яка захопила владу в державній партії й відповідно – в самій державі.

Ми підійшли до розуміння того, що колективізацію сільського господарства не можна було здійснити без репресій. Чому Сталін

обрав найбільш страхітливу форму репресій – терор голодом, на якій території і коли ця репресія застосовувалася – з цими питаннями ще треба розібратися.

IV. Соціально-економічний вимір геноциду

Щоб виявити причини терору голодом, його треба аналізувати в контексті здійснюваної більшовиками комуністичної революції. Ця „революція зверху” різко змінювала звичні форми життя суспільства. Зміни викликали опір, а опір — репресії з боку держави.

Комуністична революція зайняла два повних десятиліття — від 1918 до 1938 рр. У ній виокремлюються два штурмові періоди — ленінський (1918 — 1920) і сталінський (1929 — 1933). Під час ленінського штурму удар спрямовувався проти поміщиків та буржуазії. Ліквідація великих власників радянською владою здійснювалася за цілковитої підтримки народних низів. Завдяки цьому створювалася ілюзія тягlostі революційного процесу, органічного зв'язку більшовицької революції з радянською течією в Російській революції 1917 р.

Ленінський штурм заклав лише кістяк „держави-комуни”. Спроба поширити соціально-економічні перетворення на дрібних власників зазнала невдачі. Наштовхнувшись у селі на опір, який загрожував втратою влади, В.Ленін запровадив нову економічну політику й залишив селянство поза „державою-комуною”.

Після тривалої підготовки комуністичний штурм був відновлений Сталіним. Характер і глибина репресій під час сталінського штурму різнилися у часі й по регіонах. У регіонах з найвищим опором Сталін застосовував найбільш жахливу форму репресій — терор голодом. Результатом такого терору став Голодомор. Слід звернути окрему увагу на соціально-економічний вимір Голодомору як геноциду.

1. Мета й вектор соціально-економічних перетворень.

Пропагандистський імідж комунізму відомий усім: суспільство, в якому люди користуються матеріальними й духовними благами за потребами. Але справжня сутність радянського комунізму, який назвався соціалізмом, тому що не міг запропонувати благ за потребами, визначалася відносинами власності, а не розподілу.

Ніхто з вождів більшовиків не ставив за мету прокласти в країні молочні ріки з кисельними берегами. Метою їх була ліквідація приватної власності на засоби виробництва, заміна її, висловлюючись мовою пропаганди, „загальнонародною” або „колгоспно-кооперативною”

формами власності. Насправді ж приватну власність мала замінити власність радянської держави.

Ця держава ще не мала адекватного собі економічного фундаменту. Вона позбавила людей політичної свободи, але не спромоглася поневолити їх економічно. Комуністична партія у громадянській війні пододала опір великих власників, але експропрійована власність буржуазії і поміщиків була використана по-різному.

Більшовицькі вожді затаврували як „анархо-синдикалізм” спроби робітничих колективів приватизувати підприємства. Фабрики й заводи були оголошені загальнонародною власністю і перейшли в розпорядження держави. Держава назвала робітничий клас „гегемоном революції” і дала йому, слід визнати, широкі права в управлінні виробництвом. Але вона стала вершителем його долі. Робітничий клас залишився пролетаріатом.

Земля теж була оголошена загальнонародною власністю. Та селяни перешкодили перетворенню поміщицьких маєтків на державні підприємства й приватизували їх на зрівняльних засадах. Перші соціально-економічні перетворення радянської влади не наблизили, а віддалили селян від „держави-комуни”. Поки вони залишалися економічно незалежними, кремлівські можновладці не могли реалізувати поставлені цілі.

Ми не зрозуміємо причин проявленого владою фанатизму в спробах колективізувати селянство, якщо не відповімо на питання, якими були довгочасні цілі Кремля.

У „Квітневих тезах” довгочасними цілями В.Ленін назвав створення „держави-комуни” й комуністичного інтернаціоналу. Після завоювання влади розпочалася вакханалія „експропріації експропріаторів”, але більшовики налагодили найсуворіший облік конфісковуваних цінностей — золота, алмазів, валюти. Потім ленінські емісари розбіглися по Європі з валізками цього добра, щоб створити місцеву мережу Комінтерну.

Коли закінчилася світова війна, в Європі пройшла масштабна демобілізація. Тим часом у радянській Росії тривала громадянська війна, і чисельність Червоної армії постійно нарощувалася — до 5-мільйонної відмітки в 1920 році. Більшовикам здавалося, що настав час увійти в Європу. „Мы должны штыками пощупать — не созрела ли социальная революция пролетариата в Польше?” — говорив вождь на

IX Всеросійській партконференції у вересні 1920 р.² Не судилося... Внаслідок селянського спротиву продовольчій розкладці й неграмотних кроків у налагодженні управління націоналізованою промисловістю економіка впала в кому. В радянських підручниках це явище назвали господарською розрухою, спричиненою імперіалістичною та громадянською війнами.

Після провалу спроб встановити радянську владу в Угорщині, Німеччині й Польщі „вожді світового пролетаріату” (як їх називали в газетах) В.Ленін і Л.Троцький зрозуміли, що попереду має бути досить тривалий період мирного розвитку. В цих умовах треба було створювати промисловість, яка не поступалася б промисловості великих держав (перекладачу: великих держав) Європи, щоб замінити примітивний багнет танками й літаками. Уже в 1920 р. Ленін ініціював розробку та затвердження державного плану електрифікації Росії (ГОЕЛРО), тобто відбудови та будівництва промисловості й транспорту, заснованих на найсучаснішій енергетичній основі — електриці. План ГОЕЛРО провалився через відсутність коштів, але згодом були розроблені сталінські п'ятирічки, які вимагали ще більших ресурсів.

Довгий час нам розповідали, що у Леніна був детально опрацьований план комуністичного будівництва, який послідовно втілювався в життя. Насправді такого плану не існувало. У 1921 р. Ленін припинив втягнення селянства в комуністичний експеримент, як йому здавалося — тимчасово. У 1923 р. він написав свою знамениту статтю „Про кооперацію”, в якій у замаскованій формі запропонував відмовитися від колективізації селянських господарств і побудувати відносини між містом і селом на засадах „кооперативного соціалізму”. На відміну від колгоспів усіх форм — комун, артілей і товариств спільного обробітку землі (які різнилися ступенем колективізації власності), сільськогосподарська кооперація залишала всю власність у руках селянина. Така кооперація успішно розвивалася й до революції, селяни залюбки приймали її. Пропозиція створити „лад цивілізованих кооператорів”, яка містилася в статті Леніна, суперечила його попереднім вимогам колективізації сільського господарства. „Кооперативний соціалізм” не вписувався в курс на створення „держави-комуни”, але вождь партії продиктував стенографістці (в цій же статті) знаменну фразу: „Ми змушені визнати докорінну зміну всієї нашої точки зору на соціалізм”. З цього можна зробити висновок, що на порозі смерті Ленін усвідомив

² Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891 – 1922. – М., 1999, стор. 374.

жахливу ціну соціально-економічних перетворень комуністичного типу в дрібноселянській країні.

Проте компартійно-радянська номенклатура не збиралася відмовлятися від необмеженої влади над суспільством і згуртувалася навколо Сталіна. Новий вождь подолав опозицію Миколи Бухаріна та його однодумців і повів партію попереднім ленінським курсом. Сталін сакралізував статтю „Про кооперацію”, але розтлумачив кооперативне будівництво як початковий етап колективізації селянських господарств. В теоретичному арсеналі більшовиків з’явився оксиморон — дивне поєднання непоєднуваних понять: „колгоспно-кооперативна форма власності”.

На XIV з’їзді ВКП(б) у грудні 1925 р. був затверджений курс на індустріалізацію країни. Одразу постала проблема коштів на капітальне будівництво. „Всесоюзний староста” М.Калінін заявив: треба зняти з себе останню свитину, щоб побудувати Дніпрогес!

„Останню свитину” збиралися зняти з селян. Держава не могла змусити селян-власників продавати їй хліб за невивідними цінами, й тому взяла курс на знищення цієї категорії виробників. Перетворення їх на колгоспників розв’язувало проблему. Колгоспники, так само як робітники, не мали відношення до реалізації продукції, яку виробляли. Від підконтрольних державі колгоспів можна було забирати хліб за будь-якими цінами.

Якщо накласти вектор комуністичних перетворень на вектор нормального розвитку, то виявляється цікава картина. Здійснювана в рамках першого комуністичного штурму спроба насадження комун в українському селі провалилася, і Ленін змушений був поставити виконання програми індустріалізації країни в постійну залежність від ревізій селянського хліба. Схвалений VIII Всеросійським з’їздом рад у грудні 1920 р. план ГОЕЛРО мав виконуватися за рахунок продрозкладки. Сподіваючись на те, що радянська влада зможе утворити хлібний фонд в 300 млн. пудів, Ленін на з’їзді зауважив, що без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, думати про відродження транспорту, навіть підходити до завдань електрифікації Росії. Цей з’їзд схвалив також законопроект „Про заходи зміцнення і розвитку селянського господарства”. Відповідно до нього кожне селянське господарство повинне було одержувати обов’язкове завдання по засіву полів. Видаючи державний примус за благо для селянства, Ленін заявив на з’їзді: „Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних

заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі”³.

Результати трьох років індустріалізації (1926 – 1928) не задовольнили Кремль. Затверджуючи найбільш напружений за темпами варіант першого п’ятирічного плану, Сталін одночасно розпочав суцільну колективізацію сільського господарства. Колгоспи забезпечували непорівнянно більше вилучення створюваного в сільському господарстві національного доходу, ніж могли дати прямі й посередні (перекладачу: косвенные) податки з господарств економічно не залежних від держави селян-власників.

Отже, радянська влада долала відсталість від передових країн запровадженням примусової праці в колгоспах. Ця лінія розвитку була протилежною загальноцивілізаційній.

Вектор суспільно-політичного розвитку в країнах Європи спрямовувався від феодално-кріпосницьких форм організації праці до ринкових, які забезпечували демократичну побудову суспільства. Вектор комуністичної організації праці, попри всі заяви про соціальну справедливість і вищий тип демократизму порівняно з буржуазним, спрямовувався у протилежному напрямі — до примусової праці.

2. „Ліквідація куркульства як класу”

Капітальне будівництво в промисловості узгоджувалося з наявними ресурсами тільки в перший рік індустріалізації. Надалі його обсяги збільшувалися, за рахунок введення в оборот грошей, не забезпечених товарами.

Хитка ринкова рівновага, яка була здобутком відбудовного періоду, порушилася. В країні, де „командні висоти” економіки контролювалися державою, ціни залишалися більш-менш стабільними. Ринкова нерівновага виявлялася у формі товарного дефіциту. Промтовари одразу зникали з продажу, тому що попит перевищував пропозицію. Спроби держави стримати інфляційне зростання цін на сільськогосподарські товари призводили до того, що селяни відмовлялися везти їх на ринок. У містах з’явилися черги за хлібом.

Ці явища дістали в радянській історіографії назву „кризи непу”. Мовляв, нова економічна політика уже вичерпала закладені в ній можливості, й уряд закономірно переходив до політики індустріалізації та пов’язаної з нею політики суцільної колективізації сільського господарства. Фактично ж „криза непу”, яка найбільшою мірою

³ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 42. – С. 172

проявлялася як хлібозаготівельна криза, була наслідком прорахованої політики керівників держави, які обрали своєю генеральною лінією курс на форсовану індустріалізацію. Дефіцит хліба допомагав компартійним комітетам готувати громадську підтримку для вже запланованого погрому селян-власників.

Компартійні комітети актуалізували проблему „куркульської небезпеки”. Після завершення зрівняльного поділу землі поняття „куркуль” перестало вживатися у законодавстві й в пропаганді. Як виявилось, ненадовго. Для здійснення колективізації треба було розколоти селянство за майновою (а в пропаганді — за соціальною) ознакою, протиставити бідняків і середняків бідняцького походження заможній верхівці селянства.

У січні 1928 р. Сталін виїхав до Сибіру (як і всі інші члени політбюро ЦК – для посилення хлібозаготівель у регіонах). У виступах перед партпрацівниками він виклав таку програму дій: зажадати від куркулів негайної здачі надлишків хліба за державними цінами; конфіскувати надлишки в разі відмови; здійснити суцільну колективізацію в найближчі роки. Примушування селян „здавати надлишки” за низькими державними цінами створювало ситуацію хлібозаготівельної кризи, в рамках якої ставало можливим здійснити експропріацію селянської власності під виглядом колективізації. До речі, причинно-наслідковий зв'язок між цими державними акціями в хвилину відвертості підтвердив нарком торгівлі СРСР Анастас Мікоян. У червні 1929 р. він заявив у Москві: „Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що, якби не було хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи і машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою”.

У надрукованій 7 листопада 1929 р. статті „Рік великого перелому” Сталін твердив, що в колгоспи селяни пішли „цілими селами, волостями, районами, навіть округами”. Насправді нічого такого не спостерігалось, це був блеф, але він зіграв свою роль. У місцевих начальників створювалося враження відставання від сусідів, адже самі вони мали жалюгідний відсоток колективізації. Стаття передувала пленуму ЦК ВКП(б), який офіційно поставив питання про здійснення суцільної колективізації. Пленум ЦК створив комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я.Яковлева, яка рекомендувала перейти в районах суцільної колективізації до політики „ліквідації куркульства як класу”. У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуататорський клас, яка незабаром

почала пропагуватися в радянських газетах, цілком ігнорувалися соціальні наслідки „чорного переділу”, який в Україні був проведений у 1920 – 1923 рр. Уперше цей висновок комісії прозвучав у промові Сталіна на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року.

Кого вважали куркулем? Що робити з куркулями, кому і в які строки? На ці питання давала відповідь постанова політбюро ЦК ВКП(б), прийнята за рекомендаціями спеціальної комісії під головуванням В.Молотова 30 січня 1930 р.

З метою попередження опору суцільній колективізації чекісти повинні були поділити заможну частину селянства на три категорії – куркульський актив (підлягав ув'язненню в концтаборах або негайній фізичній ліквідації), інші елементи куркульського активу (підлягали висилці у віддалені місцевості СРСР), усіх інших куркулів (після конфіскації основної частини засобів виробництва їм дозволялося селитися за межами колгоспних земельних масивів). Кількість ліквідованих господарств трьох категорій повинна була становити від 3 до 5 відсотків від загальної кількості господарств. За чотири місяці, з лютого по травень, мали бути ув'язнені 60 тис. осіб (у тому числі по Україні – 15 тис.), і виселені 150 тис осіб (у тому числі по Україні – від 30 до 35 тис.). Кількість господарств третьої категорії не визначалася. Ось такими були стимулюючі засоби для розгортання „колгоспного руху” (за термінологією радянських підручників).

Загроза розкуркулення діяла на селян паралізуюче. Одночасно вона давала необмежену владу над земляками невеликій купці місцевих начальників, які складали списки розкуркулюваних у певному відсотку до загальної кількості жителів. Разом узяте, це створювало жахливу ситуацію в селі. В цій статті неможливо оперувати конкретними фактами, але хоча б один слід навести.

За повідомленням органів ДПУ, голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплівського району на Донеччині Феодосій Нечаєв „вечорами у нетверезому стані викликав у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: „Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім'єю зашлю на Північ, як куркульку”. Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М.Гулевський прийшли до одноосібника Степанищева і почали вимагати: „Став пляшку горілку і смаж яечню, інакше буде погано”. Потім Нечаєв, погрожуючи Степанищеву, відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на Північ, на очах у батька згвалтував

дочку — жінку червоноармійця”. У повідомленні зазначалося: „завдяки погрози Нечаєва справа розголошу не дістала”.

3. „Запаморочення від успіхів”

Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що вони зможуть здійснити колективізацію за повною програмою. Такою програмою, як і в 1919 р., була комуна. Враховуючи попередній досвід, „підповзання” до комуни здійснювалося поступово, через залучення селян спочатку до нижчих форм колективів. Коли селянинові вдавалося нав’язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз) (перекладачу: товарищество по совместной обработке земли – тсоз), з ним починали працювати в напрямку змінення статусу тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільною форми господарювання, штовхали далі – в комуни.

Сталін не збирався обмежитися навіть комунікацією, тобто цілковитою ліквідацією приватної власності селянства на засоби виробництва. Він вважав, що „колгоспно-кооперативна” форма власності повинна перерости в найближчому майбутньому в державну власність. Колгоспи мали стати радгоспами. В січні — лютому 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. На Херсонщині виник аграрно-індустріальний комбінат площею 160 тис. гектарів.

Кампанія розкуркулення позбавляла селян волі до опору й змушувала їх включатися в „колгоспний рух”. Тут ініціатори суцільної колективізації все розраховали правильно. Чому ж у перші місяці 1930 р. керівники партії і держави раптом відчували, що радянська влада стоїть на краю загибелі?

Поки складалися списки на розкуркулення, кожний селянин готовий був написати заяву про вступ до колгоспу, щоб врятувати своє господарство. Коли виявилось, що від них вимагають віддати в колгосп останню корову й навіть дрібну худобу та птицю, селяни почали відчайдушно опиратися. Збройних виступів спостерігалось не так багато, тому що чекісти завбачливо викачали з села всю зброю, яка залишалася від воєнних часів. Але виступи проти влади, незважаючи на неорганізованість і стихійність, ставали все небезпечнішими.

26 лютого 1930 року в ЦК ВКП(б) прийшла панічна телеграма з Харкова від П.Любченка і Г.Петровського. Українські керівники повідомляли про масові хвилювання у прикордонному Плужнянському районі. В наступні дні подібні повідомлення почали надходити і з інших регіонів, але Сталіна особливо стурбувало становище на українсько-польському приграниччі. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання

політбюро ЦК від 5 березня було внесене рішення про уточнення Примірного статуту сільськогосподарської артіль. Нову редакцію статуту вимагалось надрукувати в газетах 2 березня, одночасно з роз'яснювальною статтею Сталіна.

Нова редакція статуту чітко формулювала, на відміну від старої, що треба усупільнювати при утворенні колгоспу. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. У статті Сталіна „Запаморочення від успіхів” без всяких обмовок стверджувалося: „артіль є основною ланкою колгоспного руху”. Насаджування колгоспів силою Сталін називав перекинуванням партійних директив.

У світлі наступних подій сталінську статтю вважають грою на публіку. З цим не можна погодитися. Треба зважити, від чого декларував відмову Сталін. Головною ланкою колгоспного ладу ставала артіль. Хоч у наступні десятиліття ніколи не згадувалося про наявність приватної власності в руках колгоспника (присадибна ділянка, корова, дрібна худоба і птиця), ця власність функціонувала під виглядом особистої, „нелегальним” залишався тільки термін.

Замість комуні посталася селянська артіль — „дволикий Янус”. Одним ликом вона оберталася до економіки, що працювала за директивним планом, а іншим — до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке існувало завдяки природній зацікавленості виробника. Артільна форма колгоспу вимагала утворення вільного ринку, на якому ціни формувалися за законом попиту та пропозиції. Вона вимагала наявності товарно-грошових відносин, причому не тільки в обмеженій сфері сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Сталін оголосив курс на комунізацію селянства лівацьким перекинуванням лінії партії і звинуватив в цьому місцевих працівників. Однак для сторонніх спостерігачів уже тоді було ясно, що „перекинування” являли собою політичну лінію, яка ґрунтувалася на певних теоретичних уявленнях. У рефераті про радянську аграрну політику, який на початку 1934 року підготувало польське посольство в Москві, читаємо: „У першій, гарячковій фазі колективізації приватна власність заперечувалася майже повністю, що проявилось у форсуванні об'єднань типу комун із спільним житлом, кухнями і з колективізованою худобою, навіть дрібною. Поступово відступаючи від цієї теоретичної концепції, селянам повертали власність на хати, городи, дрібну худобу, а врешті й на корів”. Та польські аналітики були

надто оптимістичної думки про здатність керівників Кремля відійти від комуністичної концепції, на якій ґрунтувалася ідея суцільної колективізації.

Спочатку відступ до артіль вважався тимчасовим. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б), який працював у червні – липні 1930 р., підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільсько-господарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що „колгоспний рух може підніматися до вищої форми — до *комуни* — відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників”. Проте Сталін більше не наважився посягнути на селянську корову та присадибну ділянку, хоча, траплялося, обкладав вироблену продукцію податками. До кінця життя генсек був переконаний, що діюча програма РКП(б) 1919 року рано чи пізно буде реалізована повністю. „Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, — писав він у 1952 році, — треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю та колгоспами”.

Ринковий лик колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно властиві плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією продукції, „отоварюванням” грошової заробітної плати, здійсненням політики капіталовкладень тощо. Поряд із вільним вибором місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль з боку останнього, селяни у 1930 році вибороли собі присадибну ділянку з коровою й дрібною худобою. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи зробили можливим її тривале функціонування. Вона завжди залишалася неефективною порівняно з ринковою, але давала можливість Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, яким володіла в силу самої своєї природи.

4. Криза колгоспного ладу.

Радянська історіографія визнавала наявність кризи колгоспного ладу в 1930 – 1932 рр. і викликаних нею „продовольчих утруднень”. Вважалося, що криза була породжена невмінням колгоспників працювати колективно. З часом, мовляв, все налагодилося, партія і уряд здійснили організаційно-господарське зміцнення колгоспів, була запроваджена нова економічна категорія – трудовень, і колгоспний лад вийшов з кризи.

Ці твердження нібито підтверджувалися урядовими деклараціями та постановами. У березні 1930 р. Кремль відмовився від насадження комун під виглядом артільей. Можливість тримати присадибне господарство давала селянам шанс виходу на ринок хоча б для того, щоб дістати гроші для сплати податків. У квітні 1930 року уряд прийняв закон про хлібозаготівлі: колгоспи мусили здавати державі від третини до чверті валового збору (у незернових регіонах — не більше однієї восьмої). Основна частина врожаю підлягала розподілу по трудоднях. У березні 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою засудив практику утворення в колгоспах тваринницьких ферм за рахунок селянської худоби. У травні 1932 р. була дозволена колгоспна торгівля за цінами, що складалися на ринку.

Дійсність, однак, виявилася іншою. У хлібовиробляючих регіонах держава фактично відновила продрозкладку часів громадянської війни. Три роки підряд у колгоспів забирали майже весь урожай, прирікаючи колгоспників на голодування. У хлібоспоживаючих регіонах держава зменшила постачання хлібом і позбавила продовольчих карток цілі категорії населення, що теж призвело до голодування. Куди подівся хліб?

У 1929 р. в світі спалахнула небачена за глибиною та інтенсивністю економічна криза, яку назвали Великою депресією. В умовах кризи впали ціни на промислове устаткування. Радянські зовнішньоторговельні організації радісно скуповували за валюту все підряд по низьких цінах і на пільгових умовах оплати. Та виявилось, що ціни на сільсько-господарську продукцію впали ще більше. Довгострокових позик Радянському Союзу ніхто не давав. Щоб заробити валюту, доводилося продавати більше хліба. Зволікання з поставками хліба на експорт загрожувало великими неприємностями. На Заході з'явилася „чорна біржа” радянських векселів. Щоб знайти валюту для чергових платежів по векселях, радянський уряд поставив на аукціон музейні скарби в такій кількості, що це викликало обвал цін. Довелося продавати безцінні полотна Рафаеля, Тиціана, Рембрандта та інших майстрів такого рівня, які завжди користувалися попитом.

Тим часом обсяг державних хлібозаготівель у 1931 р. істотно скоротився порівняно з попереднім роком. У 1932 р. він ще більше скоротився порівняно з 1931 р. Такий результат був передбачуваним. Селяни тільки імітували працю на колгоспних ланах, тому що майже нічого не одержували за вироблену продукцію.

Кремль дав політичну оцінку цій недобросовісності – куркульський саботаж. З кожним роком хлібозаготівлі ставали все жорсткішими, наближаючись за своїми методами до конфіскації зерна в 1919 — 1921 рр. Зокрема, внаслідок заготівель з урожаю 1931 р., що затяглися до весни 1932 р., в десятках сільських регіонів України розпочався повальний голод. Він тривав, поки визрів новий урожай, і забрав життя близько 150 тис. селян.

Восени 1932 р. Сталін утворив в основних хлібовиробних регіонах надзвичайні заготівельні комісії. В Україні комісію очолив голова Раднаркому СРСР В.Молотов. На Північному Кавказі комісія діяла під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) Л.Кагановича. У Поволжі головою комісії працював секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев. Результатом їх діяльності став голод в усіх перелічених регіонах. Голод спалахнув і в містах незернових регіонів, знятих з централізованого постачання.

Ми знаємо, що надзвичайні комісії в деяких регіонах або їх частинах не обмежувалися конфіскацією наявного хліба, включно з зерном для весняної сівби. Тут рекувізувалися всі продовольчі ресурси, нагромаджені в селянських садибах до нового врожаю. Ясно, що конфіскація їстівних запасів виходила за рамки хлібозаготівельної кампанії і була формою репресії, спрямованої на спричинення смерті від голоду. Кого Сталін репресував таким способом? Чи був терор голодом і викликаний ним Голодомор помстою, чи він мав якесь інше смислове навантаження?

V. Національний вимір геноциду

1. Сталінський вищир

Сталін виглядав застьобнутим на всі ґудзики навіть у найближчому оточенні. В державних справах він вважав потрібним тримати дистанцію. Тільки в поодинокі моменти найвищої схвильованості з-під його пера проривалися слова, які давали уявлення про темні глибини його пропащої душі.

Чому Сталін інколи змушений був власноручно писати підлеглим? На південних курортах не можна було іншим способом обговорювати конфіденційні питання з тими, хто залишався в Кремлі “на господарстві” 11 серпня 1932 р. у листі Л.Кагановичу він висловив глибоке обурення тим, що десятки райпарткомів в Київській і Дніпропетровській областях наважилися заявити про нереальність хлібозаготівельного плану. У зв’язку з цим він заявив: “Если не возьмемся тепер же за выправление

положення на Україні, Україну можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало !) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец - прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может”.

Слід особливу увагу на тривогу Сталіна, який боявся “втратити Україну” і мав намір “виправити становище”, поки “справи не стали гірші”! Володар Кремля ніколи не чекав, поки справи погіршаться. Впродовж 25 років сталінської диктатури використовувалися різні форми репресій, але всі вони мали одну спільну рису: були превентивними. Сталін діяв на випередження, пам’ятаючи вислів китайського мудреця Лао Цзи: “Наводити порядок треба тоді коли ще нема смуту”.

2. Національність чи громадянство?

Німецький професор Стефан Мерль у статті, опублікованій в російському журналі “Отечественная история” (1995, № 1), заявив, що сам факт голоду в Україні у 1932-1933 рр. не доказує наявності геноциду. Загальна кількість жертв голоду для цього теж “не мала істотного значення”. Від такого твердження моторошно, але доводиться списати його на недоліки правового визначення терміну “геноциду”. Мерль радив Р.Конквесту та його однодумцям доказати на фактах, що українці гинули внаслідок своєї національної приналежності, що “Голодний мор був викликаний саме з таким умислом”.

Мерлю вторив російський професор Віктор Кондрашин: “голод рівною мірою торкнувся села з російським і неросійським населенням і не мав “національної специфіки”, тобто спрямованості проти якого-небудь одного народу”.

Істина знаходиться не на боці Мерля і Кондрашина, і не на боці вчених, які заперечують висловлені ними твердження. Полеміка на полі, яке обрали для себе противники Р.Конквеста, обов’язково заведе в глухий кут. Невірна нав’язувана нам сама постановка питання.

Розглянемо наявну статистику. Статистика смертності в СРСР існувала в національному розрізі - окремо по місту та селу. Слід тільки взяти до уваги, що органи ЗАГС, по-перше, зареєстрували в Україні у 1933 р. не більше половини реальних смертних випадків, і, по-друге, що смерть від голоду в цій статистиці окремо не виділена. Статистика

фіксує, ненормально високу смертність у сільській місцевості і однаковий рівень смертності на селі в національних групах, якщо спів ставити кількість померлих з кількістю всього сільського населення даної групи. Це означає, що люди гинули в Україні за місцем проживання, а не за ознакою національності. Від голоду постраждала сільська місцевість, а за соціальною ознакою – селянство.

Іншу картину дає співставлення офіційної статистики смертності по регіонах. У 1933 р. смертність перевищувала народжуваність в семи регіонах Європейської частини СРСР. Найбільше перевищення спостерігалось у регіонах, де діяли надзвичайні хлібозаготівельні Комісії: УСРР (1459 тис. осіб), Північно-Кавказький край (291 тис.), два краї Поволжя (178 тис. осіб). В Центрально-Чорноземній області кількість померлих була на 62 тис. Більшою, ніж народжених, в Українській області – на 35 тис., в Північному краї – на 5 тис. У хлібоспоживаючих регіонах підвищена смертність спостерігалася в містах, де людей знімали з державного продовольчого постачання.

Співставляти Україну і Північно-Кавказький край ми не можемо. Серед шести округів краю є дуже постраждалий від голоду Кубанський округ, населення якого на дві третини складалося з українців (за переписом 1926 р.). Інші округи постраждали істотно менше, внаслідок чого сумарні показники смертності виглядають не так жахливо, як в Україні.

Спів ставити можна Україну і Поволжя, причому не тільки за офіційною статистикою 1933 р., яка не дає повної картини смертності, а й за розрахунками прямих втрат від голоду, що спираються на аналіз переписів населення 1926 і 1937 рр. та демографічної статистики між двома переписами. Україна і Поволжя неспівставні за кількістю населення, але спів ставні за територією. Територія України до 1939 р. дорівнювала 450 тис. кв. км., а Поволжя – 435 тис. кв. км. За підрахунками В.Кондрашина, в Поволжі померло від голоду 366 тис. Осіб. За моїми підрахунками, в Україні прямі втрати від голоду становили 3 238 тис. осіб, тобто були на порядок більшими.

1933 р. люди гинули від голоду у багатьох регіонах, але голодний мор з велетенською кількістю жертв спостерігався тільки у двох політико-адміністративних утвореннях, українці складали більше двох третин загальної кількості населення – в УСРР і в Кубанському окрузі Північно-Кавказького краю.

Отже, голодомор торкнувся таки українців, а точніше – українських селян в Україні і в Росії. Таке уточнення потрібне, і ми не

повинні дискутувати з С.Мерлем або з В.Кондрашиним на нав'язуваних умовах. Ми ніколи не докажемо онукам тих громадян України, які померли від голоду, й тим більше – світовій громадськості, що люди гинули в СРСР у 1933 р. внаслідок своєї національної приналежності. Тобто так, як вірмени в Османській імперії у 1915 році або євреї в країнах Європи, окупованих гітлерівським рейхом. Доказувати це нема й потреби, бо механізм радянського геноциду інший. Застосований Сталіним терор голодом в Україні і на Кубані був геноцидом українських громадян, а не українців.

3. Кремль і громадяни України.

Щоб зрозуміти, чому Сталін боявся “втратити Україну”, треба розібратися в суті українського громадянства і національної радянської державності. Але не тієї державності, яку пам'ятають сучасні покоління, а тієї, якою вона була до Голодомору.

У процитованому листі Сталін повідомляв Кагановича, що хоче зробити його генеральним секретарем ЦК КП(б)У замість Станіслава Косіора. Каганович уже займав цю посаду в 1925-1928 рр. і чемно відповів: “Мне, конечно, легче будет приступить к делу прямо, ибо знаю страну, экономику и людей”. На відміну від нас, Каганович називав Україну країною. Всі, хто пройшов через 1933-ій і 1937-ий рр., й тим більше – всі, хто народився пізніше, “країною” називали вже Радянський Союз. Україну вони звикли називати республікою...

Раніше ми прийшли до висновку, що симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав Кремлю можливість упаковувати тоталітарний режим в шати “народовладдя”. Тепер слід зазначити, що подвійна природа радянської державності дозволяла представляти жорстко централізовану державу-комуну в оманливому вигляді країни без назви, що складалося з дев'яти іззовні незалежних радянських держав. Тим самим національно-визвольний рух пригноблених народів підривався зсередини. Після громадянської війни виникла ідея перетворити “незалежні” держави в автономні республіки Російської Федерації, але вождь радянської України Християн Раковський запротестував. В.Ленін по-дружньому обізвав його “незалежником”, але врахував настрої периферійних компартійно-радянських керівників, які не бажали зменшення повноважень, і запропонував надбудувати в радянській федерації ще один поверх. Всі “незалежні” національні держави нарівні з Росією мали увійти у нове державне утворення – Радянський Союз. Громадяни кожної союзної республіки діставали Конституційне право на вихід з СРСР. “Держава-Комуна” скріплювалася

тільки диктатурою комуністичної партії. Якраз партія повинна була слідкувати, щоб у громадян союзних республік не з'являлися небезпечні бажання.

Відразу після утворення СРСР головною лінією національної політики Кремля стала коренізація. Її український різновид назвали українізацією, метою такої політики було укорінення радянської влади. Але існував побічний ефект. Переслідувану раніше власну мову українці почули у школах і закладах культури. В Україні почалося національне відродження.

За економічним і людським потенціалом УСРР дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Через це вона користувалася підвищеною увагою конкуруючих політичних діячів у політбюро ЦК ВКП(б). “Кращим другом” України став Сталін, який спромігся посадити на найвищу посаду в цій республіці свого підручного Кагановича. Користуючись підтримкою Кагановича і Сталіна нарком освіти Микола Скрипник витискував з політики коренізації максимум можливого. У 1927 р. він публічно заявив, що УСРР “є П’ємонтом для всього українського народу на всій етнографічній території України”. Йшлося не тільки про західноукраїнську землі у складі інших держав. Перепис 1926 р. показав, що майже 8 млн. українців проживало в Російській Федерації.

Поки Сталін боровся за владу, він не звертав уваги на такі заяви. Але двома постановами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, від 14 і 15 грудня 1932 р. українізація за межами УСРР оголошувалася “петлюрівською”. На Північному Кавказі, де українізація охопила майже половину районів, всі установи, школи і преса були негайно переведені на російську мову як “більше зрозумілу” для населення. Кубанцям та українцям в інших округах краю було наказано вважати себе росіянами. За всесоюзним переписом 1939 року 86,8 відсотка населення Краснодарського краю були вже зареєстровані як росіяни. Тільки 150 тис. громадян (4,7 %), які прибули в край у 30-х рр., могли заявити, що вони українці.

З одного боку, радянська національна державність була великим пропагандистським здобутком для керівників державної партії. З другого боку, кремлівські можновладці не довіряли в Україні навіть власній партії (згадаємо оце сталінське “хе-хе”). В Кремлі не забували, що в 1917-1919 рр. Україну довелося завойовувати тричі. Не забували також про один-єдиний випадок непокори в майже столітній історії партії, яка була від народження паралізована принципом “демократичного централізму”: IV Всеукраїнська партконференція навесні 1920 р.

забалотувала рекомендований Леніним список членів ЦК КП(б)У і обрала своїх керівників за власним бажанням.

Незважаючи на газетний галас з приводу успіхів першої п'ятирічки, економічне становище СРСР невблаганно погіршувалося. Сталін розумів, що криза може послабити залізну хватку Кремля (“как только дела станут хуже”...). За цих умов харківська компартійно-радянська номенклатура могла б перетворитися з червоної на жовто-блакитну і використати прикордонне становище України та свої конституційні права, щоб відділитися від Москви. Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західноберлінському журналі статтю “Проти Росії чи проти радянської системи”. В ній містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії 1989 і в 1991 рр.: “Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських “союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності”.

Якраз для того, щоб попередити такий поворот, Сталін на тривалий період перетворив Україну в епіцентр репресій. “Без крестьянской армии не бывает и не может быть мощного национального движения” - переконано писав він у 1925 р. Вивчаючи досвід Української революції 1917-1920 рр., з цим твердженням цілком можна погодитися. Але суцільна колективізація селянських господарств підірвала базу визвольного руху в усіх національних республіках, а застосований проти УСРР і Кубані терор голодом ліквідував потенціальну загрозу Кремлю з боку найбільш могутньої.

Справившись з селянським питанням, яке було, на думку Сталіна, питанням національним, диктатор негайно переключив увагу на українську інтелігенцію – компартійну і позапартійну. Під його диктовку об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. прийняв тезу про націоналістичний ухил як головну небезпеку в партії і в державі. XVII з'їзд ВКП(б) у січні 1934 р. підтвердив і розвинув цю тезу. Найбільш масштабне винищення української інтелігенції розгорнулося після самогубства у липні 1933 р. зацькованого М.Скрипника. Під прапором боротьби з “скрипниківщиною” чисельність КП(б)У була скорочена з грудня 1932 р. до жовтня 1936 р. на 112 тис. осіб.

В жажливі для України роки (1932-1938) у концтаборі і тюрми потрапила більшість діячів української культури, у тому числі вже нової генерації робітничо-селянського походження. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь в Українській революції 1917-1920 рр.

Одночасно Сталін почав перечищати власну креатуру в Україні. З 62 членів ЦК КП(б)У, обраного XIII з'їздом в червні 1937 року, 56 були звинувачені у ворожій діяльності. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У було репресовано 10.

4. Як це було.

Організувати смерть мільйонів людей не просто. Ця справа вимагала вправності, досвіду і десятків тисяч виконавців.

Заперечуючи сформульований Дж.Мейсом висновок комісії Конгресу США про голод 1932-1933 рр. в Україні, Ш.Мерль писав: "Вилучення зерна відбувалося, як правило, місцевими активістами української національності. І цей факт, який з жалем констатується у доповіді Конгресу, важко сполучити з тезою про геноцид". Навпаки, його співвітчизник Г.Зімон на основі тривалого дослідження національної політики КПРС сформулював такий більшовицький принцип: "жертви та вбивці повинні належати до одного етносу".

Безліч фактів свідчить, що рацію мав якраз Зімон. Та коли ми ставимо проблему в такому ракурсі, не слід грати на національній приналежності тих, хто віддавав і виконував накази, наслідком яких був геноцид. На жаль, крайні націоналісти не оминають можливості кинути тінь на народи, до яких ставляться негативно. Ні грузин Сталін, ні єврей Каганович, ні росіянин Молотов, ні поляк Косіор не обтяжують виною за своє злочини народи, з лона яких вийшли. Створений Леніним пекельний політичний режим був інтернаціональним.

Небажання селян працювати без оплати на колгоспних полях кваліфікувалося як куркульський саботаж". Небажання компартійно-радянських працівників вибивати хліб у голодуючих селян розглядалося як "зрада". У циркулярі від 13 грудня 1932 р. до місцевих парторганізацій С.Косіор пропонував негайно ставити питання про позбавлення "зрадників" партійних білетів з наступною їх висилкою на північ, ув'язненням на тривалі строки, розстрілом.

Косіорівський циркуляр був реакцією на ставлення місцевих керівників до інструкцій надзвичайних хлібозаготівельних комісій – Молотова в Україні і Кагановича на Кубані. Прийняті до виконання інструкції були продиктовані Сталінім і зводилися до терору голодом.

2-4 листопада бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) розглянуло питання "Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані". 15 кубанських районів було посаджено на "чорну дошку": за короткий час з них вивезли все зерно і майже все продовольство. 18 листопада під тиском Молотова була ухвалена постанова ЦК КП(б)У, а 20 листопада

– постанова РНК УСРР, майже ідентичні за змістом і під однаковою назвою: "Про заходи до посилення хлібозаготівель". Головним пунктом українських і кубанської постанов було запровадження натуральних штрафів. Колгоспам, колгоспникам і одноосібникам, які заборгували хліб державі, встановлювалося додаткове завдання по м'ясозаготівлях в розмірі 15-місячної норми і по заготівлях картоплі в розмірі річної або двохрічної норми. Свою позицію Сталін озвучив вже після прийняття цих постанов. Виступаючи 27 листопада на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), він заявив, що Україна і Кубань приховують зерно в ямах, саботують хлібозаготівлі і загрожують голодом робітничому класу.

Місцева влада швидко справилася з поставленим завданням про вивіз хліба, м'яса і картоплі з колгоспів та радгоспів. Вивезти продовольство з селянських садиб було важче. Перебуваючи з інспекцією в Одеській області, Каганович 23 грудня інструктував секретарів райпарткомів: "В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов - это не перегиб. Надо село взять в такой "штосс", чтобы сами крестьяне раскрыли ямы".

До Кагановича підключився сам Сталін. 1 січня 1933 р. він надіслав в Харків телеграму, оформлену як постанова ЦК ВКП(б). В ній – весь Тридцять третій рік:

"Предложитъ ЦК КП(б)У и СНК УСРР широко оповестить через сельсоветы, колхозы, колхозников и трудящихся единоличников, что: а) те из них, которые добровольно сдают государству ранее расхищенный и скрытый хлеб, не будут подвергаться репрессиям; б) в отношении колхозников, колхозов и единоличников, упорно продолжающих укрывать расхищенный и скрытый от учета хлеб, будут применяться строжайшие меры взыскания, предусмотренные постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. (об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении социалистической собственности)".

Жахливий зміст цієї новорічної телеграми стає зрозумілим тільки при аналітичному вивченні. Перший пункт був попередженням: здавайте хліб, інакше стане погано. Характер репресій не визначався. Другий пункт є зрозумілим у співставленні з першим. Він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було визначити. Яким способом? Досі не придумали нічого іншого, крім обшуку. Отже, сталінська телеграма була попередженням про масові

обшуки. В ході обшуків зерно могли знайти або не знайти. У першому випадку селян чекали репресії на основі закону від 7 серпня 1932 р. Які дії Кремль передбачав в другому випадку, не повідомлялося. Але з листопада 1932 р. на всіх, у кого хліб не знаходили, накладали натуральні штрафи. Звідси впливав зрозумілий всім селянам висновок: у кого не знайдуть хліб, заберуть інші продовольчі продукти тривалого зберігання.

Тут нема місця, щоб показати картину обшуків за спогадами тих, хто вижив. Зазначу основне: забирали не тільки зерно, м'ясо з салом і картоплю, як передбачалося партійно-урядовими постановами. Забирали буряки, горох, фасолю, пшоно, цибулю, фруктову сушню, і все інше, чим селяни запасалися до наступного урожаю. Під керівництвом уповноважених по хлібозаготівлях, чекістів та міліціонерів обшуки в кожному селі проводили члени комітетів незаможних селян. Засуджувати їх не можна, вони хотіли їсти. Як не можна засуджувати й тих обшуканих, які потім їли своїх дітей або батьків.

Державні заготівлі хліба з урожаю 1932 р. почалися в липні. До кінця жовтня було заготовлено 136 млн. пудів. За три місяці діяльності Комісія Молотова “заготовила” ще 87 млн. пудів. Яку частку в її доробку становило зерно, знайдене під час обшуків? Є довідка: органи ДПУ і НКВС за період з 1 грудня по 25 січня знайшли 14 956 ям і 1980 інших тайників, з яких було вилучено 1,07 млн. пудів хліба.

Редакція газети “Правда” організувала в Україні декаду по боротьбі з крадіжками зерна. У рейді, який тривав з 7- по 17 серпня 1932 р., взяли участь 100 тисяч “ударників преси”. Кореспондент “Правди” по Дніпропетровській області закликав: шукайте, адже існує підземне “пшеничне місто”! Шукачі тоді нічого не знайшли, а подвірні обшуки в грудні і січні дали мізерну кількість хліба (слід додати, що в ці 1,7 млн. пудів входив також хліб, знайдений у перекупників). Під прикриттям легенди про підземні “Пшеничні міста” в українських і кубанських селах була здійснена огидна акція вилучення хліба і всього не зернового продовольства, яка не мала нічого спільного з хлібозаготівлями.

Мету цієї акції і окреслює проговорка С.Косіора в листі до Сталіна від 15 березня 1933 р.: “навчити колгоспників уму-разуму”. Це судження співпадало із зробленим тоді ж висновком секретаря ЦК КП(б)У М.М.Хатаєвича: “Среди большинства тех. колхозников, которые совсем еще недавно таскали и воровалим колхозный хлеб, относились небрежно к колхозному имуществу, не хотели честно работать в колхозном производстве, замечается, что они все более осознают

необхідність чесно и старательно работать для колхоза”. Такий же мотив звучить в адресованому італійському уряду рапорту Консула в Харкові Серджіо Граденіго від 31 травня 1933 р. У розмові з ним високопоставлений чекіст заявив, що треба було “дати селянам урок” (per dare una lezione al contadino). Нарешті, інший, вже зовсім страхітливий ракурс цього мотиву зустрічаємо у доповіді наркома землеробства А.Одинцова, який побував в селах Київщини. “Зростає свідомість людей, у тому числі голодуючих, і злість проти ледарів та злодіїв, - писав він у звіті. Добросовісні колгоспники – за смерть від голоду ледарів і злодіїв”.

Чи відповідають істині наведені твердження? Безсумнівно! Метою сталінського терору було виховання вбивством. Це багатократно підтверджувалося бурхливою діяльністю Павла Постишева, якого Сталін призначив на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У. В кінці січня 1933 р. він приїхав в Харків, залишаючись в ранзі секретаря ЦК ВКП(б). Від Сталіна він мав два головних доручення: по-перше, покінчити з “скрипниківщиною” і, по-друге, врятувати селян, здатних працювати на сівбі. Від 1 лютого хлібозаготівлі в Україні офіційно припинялися. Республіка почала одержувати продовольчі і насінневі позички. Тих селян, які могли працювати, держава тепер годувала.

22 січня 1933 р. Сталін і Молотов розіслали секретну директиву з вимогою не допустити масового виїзду селян в інші регіони. Всі шляхи виходу з України і Північно-Кавказького краю, у тому числі ґрунтові дороги, перекривалися органами ДПУ, міліції і місцевого комнезанивського “активу”. Голодуючі селяни, за винятком тих, кого держава починала годувати на польових станах, повинні були вмирати повільною смертю в своїх власних селах.

Не знаючи того фактичного матеріалу, який тепер знаємо ми, І.Лисяк-Рудницький у статті “Новий Переяслав”, вперше опублікованій у 1956 р. в паризькому польсько мовному журналі “Культура”, дав на диво точну характеристику становища Україна в роки сталінської диктатури: “Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи, щоб таким чином

обезголовивши націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців”.

Голодомор в Україні і на Кубані істотно вплинув на формування радянської економіки, якого ми її знаємо. Переконавшись у тому, що селяни не працюватимуть в колгоспах безплатно, Сталін ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспами та “одноосібними господарствами”.

Чи могла одна-єдина постанова радикально змінити ситуацію в народному господарстві? Могла, і є приклад: рішення X з’їзду РКП(б) про перехід від продрозкладки до продподатку. Постановою від 19 січня 1933 р. держава визнавала, що вирощена в колгоспах продукція належить селянам. Визнавалося, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку. Податок мав бути відомий колгоспникам ще до початку сільськогосподарського року. Вся інша продукція належала селянам і могла бути використана ними на власний розсуд. Уперше це створювало заінтересованість в результатах колективного господарювання.